

The Influence of Culture and Civilization of Pre-Islamic era in the spread of “Chivalry”*

Amir Hossein Madani¹

Abstract

1. Introduction

The defeat of Sassanid dynasty against Arabs, marked a new “historical” era for the land of Iran; but not only the ancient and rich culture of Iran lost by this defeat, but also it continued in the Islamic era. One of the beliefs and rituals which has taken many forms and shapes and has been through many ups and downs over the course of history is “chivalry”. The common theory in this regard is that chivalry is derived from Sufism; Since Sufism was originated from Islamic training, chivalry has Islamic origin too. Although one cannot completely ignore the influence of Islamic culture in chivalry, ignoring Iranian culture and civilization whose foundation is wisdom, goodness and art, isn’t rational and fair. The author has attempted to refer to the origins of this doctrine and its probable effect from pre Islamic culture and civilization in spite of different and controversial views of researchers about chivalry and difference existing in its origins and principles. Therefore, the effects of ancient Iran, Zoroastrianism and Mehri and Manavi religions on chivalry are examined in three independent sections and it is believed that these effects don’t mean complete agreement or adaption.

*Date received: 12/06/2020 Date revised: 12/05/2021 Date accepted: 13/06/2021

Journal of Iranian Studies, 20(40), 2021

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, Kashan University, Kashan, Iran. Email: m.madani9@gmail.com

2. Methodology

Although the last ancient period of Persia ended with the Arab attack and the fall of the Sassanid dynasty, the Persians were experiencing new traditions and customs, but the Sassanian historical defeat was not the end of Iranian culture and civilization. Ancient Iran's old culture continued its survival in the Islamic era; even the heavy attack of Arabs was unable to break the relationship between Islamic Iran and the rich, ancient heritage of pre-Islamic period. In this respect, the periodic connection between Sassanid and Islamic era is not the period of interruption but "the period of transfer of Iran's culture and civilization from an epoch, with its own characteristics, into another in which other characteristics have been produced as a result of dealing with other factors and on the path of its gradual, historical evolution" (Mohammadi Malayeri, 2000, p.6). One of the customs that has undergone many changes during the course of history, is "chivalry" which has many kinds in history and culture of Iran. In this study, it is tried to refer to the Iranian sources of chivalry and the probable effects of pre-Islamic Iranian culture and civilization on it.

3. Discussion

In the early centuries of the advent of Islam in Iran, the devotees founded the ideology of "Sufism", using the teachings of Islam, Quran, and Hadiths. Many researchers believe that the foundations of Sufism are Islam and Quran. According to many books on Sufism, "generosity and chivalry" is retrieved from Sufism; also chivalry, as well as Sufism, first had a primitive form, then began to expand day after day. The issue of retrieving generosity from Sufism does not end here; because there are many reasons which represent that awareness of older sources of generosity requires looking at the heritage of ancient Iran, including the Sassanian and even the Parthian period. Perhaps chivalry, at least in some aspects, has roots in such a viewpoint. According to the prevailing perspective, "generosity" is rooted in Sufism and Sufism itself comes from the teachings of Islam; therefore, generosity has Islamic origin. Accepting this vision, conflicts with researchers' remarks and requires reflection on the

issue. Sahrverdi clarifies that not all codes of generosity are in accordance with Islam's principles but ofcourse it does not deprecate the principles (Saraf, 1991). Sahrverdi (2001) has applied the interpretation of "fati beyza" to "Hallaj"; on the other hand, Abo Abdullah Dastani has introduced Bayazid Bastami Zartoshtizade as one of the first believers who reached the highest levels of generosity (Haman, 2006); the fact that these two with "Kharaghani" and "Abul Abbas Ghasab" formed the kernel of "Khamire Khosravanin" can indicate the close relationship of chivalry with some ancient Iranian traditions and pre-Islamic culture.

The author does not seek to attribute all documents to pre-Islamic Iran by overlooking the influence of the productive Islamic culture and its role in generosity or to look for all roots in that period; in fact, he argues that it is impossible to renounce the influence and role of Iran's culture and tradions. He also mentions that this delicate, narrow path requires fair, cautious steps as well as avoiding absolutism, generalization, bias, and jaundice. The influence of pre-Islamic culture on expansion and development of chivalry in Islamic period has many different manifestations, including the ancient Iran and its influence on chivalry; also it includes traditions and religions of Zoroastrianism, Manichaeism, and Mithraism in addition to their influence on chivalry, which have been discussed in detail in this study.

4. Conclusion

The chivalry as a belief and a manner, having ancient origins, has never been destroyed by the extinction of governments. In addition to accepting new requirements as well as environmental, cultural, and social conditions, chivalry is transferred from one age to another. The custom of chivalry, which grew simultaneously with the expansion and development of Sufism, has connection with Iranian origins; in a way that some relevant Zoroastrianism customs can be referred to, such as the refusal of perfidy, hospitality to strangers, altruism, igniting five-burner light kerosene lamp, changing "kosti" to "shad", changing "sodre" to "saravil", changing wine to "kasolfotove", forgiving in the midst of need, and continuing the custom of writing

books on generosity. Furthermore, some characteristics of Mithraism and Manichaeism has influenced generosity, such as equality, brotherhood, love, friendship, honesty, respecting elders, respecting masters, and making sacrifices in order to refine human's soul. Yet, the most influential contribution to historical influences belongs to the Sassanid dynasty, since Zoroastrianism, Manichaeism, and Mithraism had better opportunity to grow in this very period.

Keywords: Ancient Iran, chivalry, Mehri religion and Manavi doctrine, zaoastrianism.

How to cite: Madani, A. (2021). The Influence of Culture and Civilization of Pre-Islamic era in the spread of "Chivalry". *Journal of Iranian Studies*, 20(40), 345-385.

تأثیر فرهنگ و تمدن پیش از اسلام در نشر و گسترش «آیین جوانمردی»*

امیرحسین مدنی^۱

چکیده

شکست حکومت ساسانی در مقابل اعراب، دوره جدیدی را به لحاظ «تاریخی» برای سرزمین ایران رقم زد، اما فرهنگ پربار و کهن ایران باستان، هرگز با این شکست، دچار زوال و فراموشی نشد؛ بلکه در دوره اسلامی به حیات خود ادامه داد. یکی از باورها و آیین‌هایی که در طول تاریخ، دچار تطورات و اشکال بسیاری شده و مسیر پرفراز و نشیبی پیموده، «آیین جوانمردی» است. نظریه متداول در این باره آن است که «فتوت و جوانمردی» برگرفته از «تصوف» است و از آنجا که تصوف نیز، خود از تعالیم اسلامی سرچشمه گرفته است، پس جوانمردی، اصل و سرچشمه‌ای اسلامی دارد. با وجود اینکه نمی‌توان یکسره از تأثیر فرهنگ اسلامی در «فتوت» چشم‌پوشی کرد، اما نادیده گرفتن خاستگاه‌ها و ریشه‌های ایرانی آیین جوانمردی نیز منصفانه و منطقی نیست و مگر می‌توان فرهنگ و تمدنی که شالوده آن را سه بن‌مایه «خرد»، «نیکی» و «هنر»، تشکیل داده است، یکسره نادیده گرفت؟ نگارنده در این مقاله کوشیده است علیرغم دیدگاه‌های متنوع، متفاوت و گاه متناقض پژوهشگران درباره آیین جوانمردی و اختلاف در سرچشمه‌ها و مبانی و اصول آن، به سرچشمه‌های ایرانی این آیین و تأثیر احتمالی آن از فرهنگ و تمدن پیش از اسلام اشاره کند. بدین منظور، در سه بخش مستقل، تأثیرات ایران باستان، آیین زرتشتی و ادیان مهری و مانوی را بر

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۰۳/۲۳ تاریخ ویرایش نهایی مقاله: ۱۴۰۰/۰۲/۲۲ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۰/۰۳/۲۲

مجله مطالعات ایرانی، سال ۲۰، شماره ۴۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، صص ۳۴۵-۳۸۵

DOI: 10.22103/JIS.2021. 16021.2034

ناشر: دانشگاه شهید بهشتی تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی

حق مؤلف © نویسندگان

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران. رایانامه:

m.madani9@gmail.com

طریق فتوت بررسی کرده و معتقد است که این تأثیرات، به معنای توافق و تطابق محض و یا اخذ و اقتباس تمام نیست.

واژه‌های کلیدی: آیین جوانمردی، ایران باستان، آیین زرتشتی، دین مهری، آیین مانوی.

۱. مقدمه

۱-۱. شرح و بیان مسئله

درست است که واپسین عصر باستانی ایران با حمله اعراب و برافتادن حکومت ساسانی به پایان رسید و ایرانیان، فرهنگ و آداب و رسوم جدیدی را تجربه می‌کردند، اما شکست تاریخی ساسانیان، به هیچ روی به معنای زوال و نابودی فرهنگ و تمدن ایرانیان نبود، بلکه فرهنگ کهن و متکثر ایران باستان، در دوره اسلامی، به زندگی و تداوم خود ادامه داد و حمله اعراب با همه مهابت و صلابت، قادر نبود رابطه ایران اسلامی را با میراث کهن و پربار پیش از اسلام بگسلد^۱ و بدین لحاظ پیوندگاه دو دوره ساسانی و اسلامی نه دوره فترت است و نه انقطاع، بلکه «دوره انتقال تمدن و فرهنگ ملت ایران است از عصری با ویژگی‌های خاص خود به عصر دیگری که در آن، بر اثر برخورد با عوامل دیگر و در مسیر تحوّل تدریجی و تاریخی خود، ویژگی‌های دیگری هم یافته‌است.» (محمدی ملایری ۱۳۷۹، ج ۱: ۶) از این منظر، هرگز نمی‌توان تاریخ ایران را به دو دوره پیش از اسلام و دوران اسلامی تقسیم کرد و مانند برخی پژوهشگران با تصور سدّ و مانعی عظیم، این دو را از هم جدا کرد که در آن سوی، همه چیز نابود و منقرض شده و در این سوی، ملتی از نو در فکر خلق و ابداع و احیاناً تجدید مبانی فرهنگ و تمدن گذشته است. به‌راستی تصوّر زوال فرهنگ و تمدنی به این وسعت و شگرفی که بر بنیان فرهنگ‌واژه‌های «خرد» و «نیکی» و «هنر^۲»، استوار شده بود، تا چه اندازه معقول، باورکردنی و امکان پذیراست؟ آیا اساساً می‌توان برای آیین‌ها، باورها و اسطوره‌ها، تاریخ انقراض و اضمحلالی قائل شد یا باید آنها را جزو مبانی و کهن‌الگوهایی تلقی کرد که از عصری به عصر دیگر انتقال

می‌یابند و برای دوام و بقای خود، می‌کوشند با محیط و مقتضیات و تحولات زمانه، هماهنگ شوند؟ مهرداد بهار با تکیه بر چنین نگرشی، اصطلاح «حالت جیوه‌گون و لغزان» را برای آیین‌ها و اساطیر به کار برده است.^۳ (بهار، ۱۳۸۳: ۱۹۲) که این ویژگی، سبب لغزانی، حرکت و تطوّر آیین‌ها در ادوار مختلف تاریخی شده است. یکی از این آیین‌ها که در طول تاریخ، تطوّرات بسیاری به خود دیده و مسیر پر پیچ و خمی را پیموده است، «آیین جوانمردی» است که البته آشکال، اقسام و پستی و بلندی‌های بسیاری در تاریخ و فرهنگ ایران زمین داشته است؛ از فتوّت صوفیان و جوانمردان گرفته تا فتوّت مصلحت‌جویانه اهل سیاست و حکومت. از سازگاری با مبانی اخلاقی، اجتماعی، دینی و حتّی تشیع گرفته تا نشر و بسط و حتی ابتدال آن در میان طبقات مختلف مردم و عیاران و شاطرانی که اهل لُهو و خمر و دزدی و راهزنی بوده‌اند و مسبّب جنگها و درگیری‌های بسیار خونین در طول تاریخ. این آشکال گوناگون و تطوّر وسیع مفهوم فتوّت و جوانمردی، پژوهش و تحقیق در کمّ و کیف آن را بسیار دشوار کرده است، به گونه‌ای که هر لایه‌ای از آن برداشته شود، پوسته و لایه دیگر آن را احاطه کرده است.^۴ از سوی دیگر، دیدگاه‌های متنوع، متفاوت و گاه متناقض محققان درباره این آیین، و اختلاف در مبانی و اصول و سرچشمه‌های آن، دشواری پژوهش را دوچندان کرده است. با وجود این، نگارنده کوشیده است در ادامه پژوهش‌هایی که در ذیل به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود، به سرچشمه‌های ایرانی آیین جوانمردی و تأثیر احتمالی آن از فرهنگ و تمدن ایران پیش از اسلام، اشاره کند.

۱-۲. پیشینه تحقیق

حسام‌پور (۱۳۸۴) در مقاله «نقش عیاری در فرهنگ و تمدن ایرانیان» کوشیده است به نقش عیاران در شکل‌گیری بخشی از فرهنگ و تمدن ایرانیان اشاره کرده، سیر تاریخی این گروه را بکاود. معتمدی و باخدا (۱۳۹۰) با ارائه شواهدی پنجگانه معتقدند که برخی ریشه‌های فتوّت را می‌توان در مظاهر گوناگون تمدن ایران پیش از اسلام جست. صارمی و نوری نیز (۱۳۹۱)، در مقاله «بازتاب آیین مهر در مکتب فتوّت»، در مجموع به ذکر شانزده مورد از مشابهت‌های مکتب فتوّت و آیین مهر پرداخته‌اند. آنچه نوشته حاضر را از

پژوهش‌های پیشین تا حدی متمایز می‌کند این است که نگارنده، همزمان به سه سرچشمه «آیین زرتشتی، دین مهری و طریقت مانوی» اشاره کرده و معتقد است که این خاستگاه‌ها در مجموعه‌ای با نام «فرهنگ و تمدن ایران پیش از اسلام» هریک تأثیری بسزا و مستقل بر آیین جوانمردی داشته‌اند.

۲. بحث و بررسی

با ورود اسلام به ایران و در همان قرون اولیه، زاهدان و صوفیان نخستین با بهره‌گیری از تعالیم اسلام، قرآن و حدیث، مشربی به نام «تصوف» پایه‌گذاری کردند که به زعم بسیاری از محققان، شالوده اصلی آن را همان «اسلام و قرآن» تشکیل می‌داد؛ گرچه ورود و نفوذ رگه‌هایی از عرفان مسیحی و عقاید و افکار آریایی و برهمنی و بودایی در آن (ظاهراً و غیرمستقیم) انکارناپذیر است.^۵ آنچه در بسیاری از کتب و رسالات متقدم صوفیه و آثار و مقالات متأخران آمده است، دیدگاهی است که «فتوت و آیین جوانمردی» را برگرفته از تصوف معرفی کرده که همچون خود تصوف، ابتدا شکلی خام و ابتدایی داشت و سپس روز به روز به ساختار و تشکیلات و نهادهای آن افزوده شد. اما مسئله اخذ و اشتقاق فتوت از تصوف، به همین جا ختم نمی‌شود؛ زیرا دلایل و قراین فراوانی در دست است که نشان می‌دهد برای آگاهی از سرچشمه‌های کهن تر فتوت، باید به میراث ایران باستان، از جمله دوران ساسانی و حتی پارتی نیز نیم‌نگاهی داشته باشیم و چه بسا آیین جوانمردی - دست کم در برخی از زوایا و جوانب - ریشه در چنین دیدگاهی داشته باشد. (برای اطلاع بیشتر بنگرید به فرای، ۱۳۵۸: ۱۷۳ و ۲۱۲)

مطابق دیدگاه رایج و کلیشه‌ای می‌توان گفت که «فتوت» ریشه در تصوف دارد و تصوف نیز خود از تعالیم اسلامی سرچشمه گرفته است؛ پس فتوت، اصل و سرچشمه‌ای اسلامی دارد. پذیرش این دیدگاه با برخی از قراین و گفته‌های متقدمان و متأخران در تضاد است و تأمل بیشتر در این باب را می‌طلبد. مگر نه اینکه سهروردی تصریح کرده است

که همه قوانین فتوت، مطابق شرع اسلام نیست و البته این را قبیح نشمرده است: «... بسیار چیز به شریعت رواست و به مروّت و فتوت روا نیست. نه آن است که فتوت و مروّت خلاف شریعت است؛ اما اهل فتوت را صفت آن است که اگر با ایشان بدی کنند، فتوت آن است که ایشان در عوض نیکی کنند و شریعت آن است که مکافات بدی، بدی کنند.» (صرّاف، ۱۳۷۰: ۱۰۵) بعلاوه اینکه سهروردی، تعبیر «فتی بیضاء» را در حق «حلاج» به کار برده است (سهروردی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۵۰۳) و از سوی دیگر، ابو عبدالله داستانی، بایزید بسطامی زرتشتی زاده را از نخستین کسانی معرفی کرده که به بالاترین درجات و مقامات در فتوت دست یافته اند (همان، ۱۳۸۵: ۱۱۷) و اینکه این دو به همراه «خرقانی و ابوالعبّاس قصاب»، هسته «خمیره خسروانین» را تشکیل می‌داده‌اند، میتواند بیانگر ارتباط تنگاتنگ آیین جوانمردی با برخی از سنت‌های ایران باستان و فرهنگ پیش از اسلام باشد و البته بسیار متفاوت با آنچه در کتب صوفیه و یا کتب مرتبط با فتوت آمده است. نگارنده به هیچ روی در پی آن نیست که با چشم‌پوشی از تأثیر فرهنگ پربار اسلامی و نقش آن در فتوت، یکسره و عجولانه، همه اسناد و مدارک را به ایران پیش از اسلام نسبت دهد و تمام خاستگاه‌ها و ریشه‌ها را در آن دوران جست‌وجو کند؛ اما بر آن است که از فرهنگ و رسوم ایران و نقش و تأثیر آن نیز نمی‌توان یکسره چشم پوشید و باید منصفانه و با احتیاط در این مسیر ظریف و مخاطرها آمیز گام برداشت و البته از مطلق‌انگاری و کلی‌گویی و تعصّب و تنگ نظری پرهیز کرد.

تأثیر فرهنگ پیش از اسلام در نشر و گسترش آیین جوانمردی دوره اسلامی، جلوه‌ها و جوانب متعدد و متنوع دارد که در این بخش می‌کوشیم عمدتاً با تفکیک آیین‌ها و ادوار تاریخی، به این مهم پردازیم.

۲-۱. آیین زرتشتی و تأثیر آن بر آیین جوانمردی

سهروردی، زرتشت را «صوفی باستانی ایران» دانسته است (ضیایی، ۱۳۹۵: ۷۶) و بر همین مبنا، موارد شباهت میان عقاید صوفیه با آنچه تعالیم زرتشت تلقی شده، بسیار و شایسته تأمل است؛ از جمله: مضامینی چون: عشق به خالق، خودشناسی و قرب الهی، میثاق

الست، تسبیح گویی جمیع کائنات و سمیع و بصیر بودن آنها و اتحاد انسان با عالم^۶. (همان: ۸۰-۸۲) حال اگر فتوت را در مجموع و در ادوار متأخر، برگرفته از تصوف بینگاریم، چنین وجوه شباهتی در آیین جوانمردی نیز صدق میکند و بجز شباهت کلی فوق، به چند مورد جزئی تر ذیل نیز می توان اشاره کرد:

۲-۱-۱. نگاهداری عهد و پیمان

نیک پیمانی در آیین زرتشت، اصلی مهم و اساسی به شمار می رود تا آنجا که بخش مهمی از پندنامه آذرباد مانسرسپندان (از موبدان معروف زرتشتی) را وفای به عهد و پیمان درست با مخلوقات تشکیل داده است. (عفیفی، ۱۳۷۴: ۳۴۱) بر خلاف این نیک پیمانی، یکی از بزرگترین گناهان که با قتل نفس برابر است، «مهر دروغی» (مهرودروچی) یعنی پیمان شکنی و خیانت به ایزد مهرانست که پایبندی به آن را در سنت زنده جامعه زرتشتی هنوز به خوبی باز می یابیم. شکننده پیمان و خیانت گر، با رفتار زشت خود از جرگه زرتشتیان طرد میشود. (ملک الشعراى بهار، ۱۳۸۳: ۱۱۱؛ نیز: مزدآپور و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۲۲) مینوی خرد در پاسخ به دانایی که از وی می پرسد که کدام گناه گران تر است؟ مواردی را برمی شمرد که از جمله آنها، یکی هم «پیمان شکنی» است. (تفضلی، ۱۳۶۴: ۵۲) در کتاب سمک عیار - که بنا به قراینی به دوره پیش از اسلام و احتمالاً اشکانیان مربوط میشود - (بهار، ۱۳۸۳: ۱۹۴) درست پیمانی، امانت داری، وفای به عهد و در راه عقیده و هدف جان باختن، از ویژگیهای اساسی اخلاق عیاری به شمار می رود و نه تنها سمک و دیگر مردان، بلکه زنان هم در این داستان، رفتارشان از سر جوانمردی است. این سنت دیرینه و پیشااسلامی به کتاب «قابوسنامه» نیز سرایت کرد و نویسنده این کتاب، همگان را به خیانت نیندیشیدن - حتی بر دشمن - توصیه میکند؛ زیرا «خیانت کردن در شرط جوانمردی نیست.» (عنصرالمعالی، ۱۳۹۵: ۲۶۰) حال، تأثیر این توصیه اخلاقی را می توان به کرات در کتب صوفیه مشاهده کرد؛ از جمله «سلمی» که در کتاب فتوت خویش، اصول و

ویژگی‌های بسیاری برای جوانمردان برشمرده و از آن جمله یکی هم: «حفظ پیمان و پرهیز از خیانت» است. (سلمی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۲۸۷، ۳۱۳)

۲-۱-۲. غریب‌نوازی و یاری رساندن

غریب‌نوازی و کمک به مسافران و کاروانیان، بی‌شک عمل پسندیده‌ای است که هم مورد تأیید ادیان بزرگ است و هم به لحاظ اخلاقی، کاری است بسزا. در این میان، اصراری که جوانمردان به این کار داشته‌اند، با تأکیدی که در «ارداویراف‌نامه» دربارهٔ مهربانی به کاروانیان و جای و خانه به ایشان دادن، آمده است (عقیقی، ۱۳۹۷: ۷۱)، قابل مقایسه است و هیچ بعید نیست که این صفت جوانمردان، ریشه در آیین‌های ایران باستان داشته باشد. در فتوت‌نامه‌ها به کرات به این صفت جوانمردان برمی‌خوریم و اینکه جوانمرد نه فقط باید از نهادن بار خود بر دوش خلق اجتناب کند؛ بلکه بار خلق را نیز با طوع و رغبت بکشد. (عطارنیشابوری، ۱۳۷۸: ۴۴۵) بی‌جهت نیست که برخی از پیروان آیین‌های درویشی و جوانمردی، آیین خویش را «یارستان یا یارسان و یا آیین یاری» می‌خوانده‌اند و یکی از گفته‌های آنان «اول و آخر یار» بوده است که در آن نیز، پایه بر «یار» نهاده شده است. (کزازی، ۱۳۸۴: ۱۶۵) این سنت و توصیه اخلاقی مورد تأکید ارداویراف‌نامه، این چنین در گفتار «ابوعبدالله مَقْرِي» نمود یافته است که: «هر که خدمت از یاران و برادران دریغ دارد، او را ذلّی دهند که هرگز از آن نرهد.» (جامی، ۱۳۷۵: ۲۷۴)

۲-۱-۳. افروختن چراغ پنج‌فتیله

آتش در ایران باستان و بویژه نزد زرتشتیان، ارج و منزلتی بلند و اغلب آیینی داشته است. این عنصر مقدّس بجز ایفای نقشی نمادین در نیایش‌ها، کارکردی معنوی و به اصطلاح «مینوی» به خود گرفته و سرچشمه هرگونه حرکت و قدرت و انرژی و افزونی به شمار می‌آمده است. (جهت اطلاع بیشتر ن.ک: مزداپور و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۰۳-۲۱۰) جالب اینکه این سنت و نماد در میان فتیان نیز رواج پیدا کرد و در فتوت‌نامه‌ها از روشن نگاه داشتن چراغ و معنای نمادین آن فراوان سخن رفته است؛ به گونه‌ای که چهارمین رکن از ارکان شش‌گانه میان بستن (=شدن)، افروختن چراغ پنج‌فتیله بوده است. (کربن، ۱۳۸۳:

۱۰۴؛ همچنین بنگرید به افشار، ۱۳۸۳: ۲۰۹) ابن بطوطه، هنگام بحث از زاویه‌ها (=لنگرها)ی اخیان (=فتیان) از این چراغ‌ها نام برده و کسی را که وظیفه اصلاح و ترتیب چراغ‌ها را بر عهده داشته، «چراغچی» نامیده‌است. (ابن بطوطه، ۱۳۴۸، ج ۱: ۳۱۶ و ۳۱۷) با تأمل در فتوت‌نامه‌ها و رسائل جوانمردان، درمی‌یابیم که تنها نویسنده «فتوت‌نامه سلطانی»، ضمن اشاره به آیین چراغ افروختن، معنای تمثیلی و نمادین آن را نیز متذکر شده‌است و اینکه چراغ پنج‌فتیله، اشارت به چراغ دل است که به محبت پنج تن آل عبا باید برافروخت تا عالم وجود بدان روشن گردد و یا در تأویلی دیگر، آن را اشارت به قصه موسی و شب وادی ایمن دانسته و اینکه پنج انگشت موسی چون چراغ تابان شد. (واعظ کاشفی، ۱۳۵۰: ۱۴۰) گفتنی است که در ایران باستان، ایزد «مهر» نیز، مظهر «روشنایی» بوده‌است (بهار، ۱۳۵۱: ۱۰) و این چنین آیین فتوت با تأکید بر چراغ و افزودن صفت پنج فتیله بدان، در پی تکرار و تطور آیین‌ها و بخشی از فرهنگ ایران باستان بوده‌است.

۲-۱-۴. تغییر کستی به «شد»، سدره به «سراویل» و شراب به «کأس الفتوه»

هنگامی که آیینی در طول تاریخ دچار تطور می‌شود، این دگرگونی هم در اصول و مبانی آن آیین و هم در برخی از آداب و رسوم آن، رخ می‌دهد؛ چنانکه در آیین جوانمردی می‌بینیم که چند رسم و ادب و عادت آن با تغییراتی به دوره‌های سپسین منتقل شده‌است. برای نمونه به سه سنت شد (میان‌بستن)، سراویل پوشیدن و نوشیدن كأس الفتوه می‌توان اشاره کرد. جوانمردان در مجلس تشرّف به فتوت، در حضور جوانمردان دیگر، با آدابی خاص، کمر بند ویژه اهل فتوت به نام «شد» را بر میان می‌بستند و شلواری خاص به نام «سراویل / سروال فتوت» - به نشانه عفاف و پاکدامنی و تقوا- می‌پوشیدند. این رسم نشان می‌داد که آنان از لحاظ معنوی بالغ شده و به مقام جوانمردی رسیده‌اند؛ درست همانگونه که زرتشتیان به هنگام بلوغ با مراسمی خاص «کستی» بر میان می‌بستند و «سدره» می‌پوشیدند. (برای اطلاع بیشتر ن.ک: افشاری و مدائنی، ۱۳۸۱: ۱۱ و ۱۲) جالب اینکه زرتشتیان کستی را «بند دین» می‌نامیدند و این کستی، گره‌های متعددی داشت که این

گره‌ها، رمزی از هستی خدای یگانه، بر حق بودن دین زرتشت و رمزی از پندار نیک، گفتار نیک و کردار نیک محسوب می‌شد و بدین لحاظ نیز با گره‌های شد در آیین فتوت، قابل مقایسه و تأمل است. درباره شلوار هم باید گفت که این رسم نیز پایه و منشأ کاملاً ایرانی داشته‌است و دست کم از آغاز فرمانروایی هخامنشیان متداول بوده‌است؛ در صورتی که در میان اعراب، چنین سنتی وجود نداشته‌است. (تیشنر، ۱۳۸۳: ۱۳۷)

در مورد «کأس الفتوه» می‌توان اشاره کرد که این سنت فتیان - که خود به آن «رسم نمک» یا «شرب»^۷ می‌گفتند و اهمیت معنوی خاصی برای آن قائل بودند - تأثیر پذیرفته از رسم شراب‌خواری در پیش از اسلام بود که عیاران آن زمان، نخستین باری که یکدیگر را می‌دیدند، به شیوه‌ای ویژه و در مراسمی خاص شراب می‌نوشیدند و از آن پس، خود را شادی‌خورده دیگری معرفی می‌کردند. پس از ورود اسلام به ایران، نوشیدن شراب، جای خود را به نوشیدن «آب و نمک» داد که فتیان آن را «کأس الفتوه» یا «ماء الفتوه» می‌نامیدند و البته معتقد بودند که این رسم را پیامبر (ص) بنیاد نهاده و حضرت علی (ع) نیز از پیامبر، پیروی کرده و آن را رواج داده‌است. (حسام پور، ۱۳۸۴: ۶۴؛ همچنین ن.ک: ذکاوتی قراگزلو، ۱۳۹۰: ۴۸۰)

۲-۱-۵. دزدیدن و بخشیدن به مثابه کار نیک

در وندیداد اوستا آمده است که اگرچه دزدی نارواست؛ اما ربودن دارایی توانگر و بخشیدن آن به بینوایان، کرداری اَشَوَنانه [پرهیزکارانه و نیک] است و دین مزدا چنین گناهی را می‌بخشاید. (اوستا، ۱۳۹۴، فرگرد سوم: ۶۸۵) این عبارت وندیداد از چند جهت قابل بررسی و تأمل است:

اولاً کسانی که با شجاعت و تهور بسیار، اموال توانگران را می‌دزدیدند و با وجود فقر و ناچیزی خود، به نیازمندان می‌بخشیده‌اند، همان «عیاران»^۸ در تاریخ نام گرفته‌اند و گویا به جهت همین دستبرد زدن، بارتولد آن‌ها را «دسته‌های دزد» نامیده‌است. (کربن، ۱۳۸۳: ۱۲۲) اینان، اغلب خود نداشت و فقیر بوده‌اند و شعارشان این بوده که «من مردی نداشت عیار پیشه‌ام. اگر نانی یابم، بخورم و اگر نه می‌گردم و خدمت عیاران و جوانمردان می‌کنم و

کاری اگر می‌کنم، آن برای نام می‌کنم و نه از برای نان.» (باستانی‌پاریزی، ۱۳۸۳: ۵) در «سمک عیار» نیز نان دادن و دستگیری از گرسنگان و بیچارگان، از بنیادی‌ترین اصول عیاری به شمار آمده است؛ به گونه‌ای که «در طریق جوانمردی، طعام مقدم بر کلام است.» (ارجانی، ۱۳۶۹، ج ۳: ۲۲۳) ثانیاً صرف نظر از جمله منقول در «وندیدا»، قراین متعددی در دست است که سابقه عیاران و آیین آنها را به پیش از اسلام می‌رساند؛ از جمله حدس مرحوم بهار مبنی بر اینکه واژه «عیار»، تازی نیست؛ بلکه در اصل «اذیوار» بوده که به «ایار» تبدیل شده و در نهایت، کاربرد آن به صورت «عیار»؛ بنابراین «عیار یعنی همان یار [فارسی]». (افشاری، ۱۳۸۲: هفده) بعلاوه سوگندهای عیاران به یزدان دادار، سوگند به نور و نار و مهر و سوگند به زند و پازند، گواه دیگری است بر اینکه عیاری، سابقه‌ای کهن و قبل از اسلام داشته است. (ناتل خانلری، ۱۳۶۴: ۹۲ و ۹۳) ثالثاً مشابهت‌های بسیاری میان اعمال و رفتار فنیان و جوانمردان بعد از اسلام با کردار این عیاران پیش از اسلام دیده می‌شود؛ از حرمت نان و نمک را نگاه داشتن و اینکه عیاری که نمک دیگری را می‌خورد، هرگز اجازه نداشت که خون او را بریزد و به او خیانت کند تا «مردمی» و انسانی‌تی که سعدی در بوستان، درباره آن سخن می‌گوید و از «یاری در سپاهان» یاد می‌کند که «جنگاور و شوخ و عیار» بود و در عین حال:

نه در مردی او را نه در مردمی / دوم در جهان کس شنید آدمی (سعدی شیرازی،

۱۳۷۲: ۱۳۶)

اوج این مشابهت و اشتراک در لفظ و صفت، هنگامی است که عطار از عارفانی چون: «فضیل عیاض و ابوتراب نخشی» با لقب «عیاران طریقت» یاد می‌کند^۹ (عطارنیشابوری، ۱۳۷۸: ۸۹، ۳۵۶) و گویا این صفت عارفان، تمام ویژگی‌ها و خصوصیات عیاران پیش از اسلام - بویژه پاکدستی و راست‌کرداری و بخشندگی - را تداعی می‌کرده است.

غرض از ذکر این سه نکته و ارتباط آن به بحث ما، این است که اگر بارزترین صفت جوانمردان را «سخا و بخشیدن بدون درخواست»^{۱۰} در عین فقر و نیازمندی خود بدانیم،

بعید نیست که این ویژگی اینان، ریشه در فرهنگ ایران پیش از اسلام - و در اینجا آیین زرتشت - داشته باشد و درست به همین دلیل است که می‌توان آیین فتوت و جوانمردی بعد از اسلام را تغییر شکل یافته و تطوری از اصول عیاری دانست؛ عیاری‌ای که در قرون اولیه اسلامی با تصوف در آمیخت و عنوان فتوت به خود گرفت. (برای اطلاع بیشتر ن.ک: زرین کوب، ۱۳۷۷: ۱۷۰؛ نیز: یوسفی، ۱۳۹۵: ۳۷۶)

۲-۱-۶. فتوت‌نامه‌ها و تداوم سنت اندرزنامه‌نویسی

از جمله کتب و رسالاتی که در سنت زرتشتی و اواخر عهد ساسانی به زبان پهلوی تألیف شده، نوشته‌هایی است که به نام (اندرزنامه یا پندنامک) خوانده می‌شد و عموماً شامل دستورات و مضامین اخلاقی، شیوه درست زندگانی، رفتار زبردستان بر زبردستان، شفقت و مهربانی و پرهیزکاری و دینداری بود و در حقیقت این رشته کتب را می‌توان «به منزله حکمت عملی آن عهد درخشان تلقی کرد.» (معین، ۱۳۶۸، ج ۱: ۱۸۱) مسعودی، ضمن اشاره به حجم زیاد «اوستا» تصریح می‌کند که: «بخش مهمی از آن پند و اندرز بوده است» (مسعودی، ۱۹۶۴، ج ۱: ۲۷۱) که ایرانیان موظف به حفظ و اجرای آن بوده‌اند. این اندرزنامه‌ها - که بخش اعظم آن‌ها را اخلاقیات تشکیل می‌داده‌است - پس از اسلام، به شدت مورد توجه حکیمان ایرانی قرار گرفت و در کتاب‌های ادب و اخلاق و تصوف و فتوت، راه یافت؛ به گونه‌ای که کمتر کتاب تألیف شده در قرون اولیه اسلامی می‌یابیم که از این اندرزها متأثر نشده باشد؛ از اهمیت و تأکید به خرد و حکمت و دانایی گرفته تا توصیه به قناعت و خرسندی و بخشش و میانه‌روی و نیک‌اندیشی و انضباط فردی و اجتماعی و پرهیز از آز و طمع و دنیاگرایی و خودپسندی و پرگویی و دروغ و ناراستی.

این سنت اندرزنامه‌نویسی و توصیه به رعایت اخلاق، بیش از همه در «فتوت‌نامه‌ها» مجال ظهور پیدا کرده‌است. درست است که این نوع کتب، عمدتاً در عصر اسلامی نوشته شده؛ اما نوع نگارش و پندها و اندرزهایی که در این کتاب‌ها آمده، سابقه و سرچشمه آن‌ها را به ادبیات پهلوی و آیین زرتشتی می‌رساند و با توجه به مضامین و درون‌مایه‌های فتوت‌نامه‌ها، حدس نگارنده این است که این فتوت‌نامه‌ها، تداوم سنت اندرزنامه‌نویسی در

ایران پیش از اسلام است؛ زیرا در بسیاری از موارد، مطالب و توصیه‌های اخلاقی مندرج در این فتوت‌نامه‌ها، مشابهت تام و تمام دارد با آنچه در اندرنامه‌ها و حکایات ایران قدیم آمده است. بجز فتوت‌نامه‌ها، در کتبی هم که با موضوع «حکمت عملی» در فرهنگ اسلامی نوشته شده، تأثیرات فراوان این اندرنامه‌ها به چشم می‌خورد؛ از جمله کتاب «جاویدان خرد» ابن مسکویه که ترجمه‌ای است از اندرهای بزرگمهر و «تقریباً جمله به جمله قابل تطبیق با متن اصلی است.» (تفضلی، ۱۳۸۹: ۱۸۰)

برای نمونه، نیک‌اندیشی، راستی و صداقت، شفقت‌ورزی، پایبندی به عهد و پیمان، چشم‌پوشی از خطا و لغزش دوست و دشمن، سخا و وفا، ترک آزار، حُسن خلق، بدی را با نیکی پاسخ گفتن و طالب رضای دیگران بودن، بخشی از اصول و توصیه‌هایی است که در اغلب فتوت‌نامه‌ها تکرار شده و البته همه این موارد، ضمن سابقه در سنت اندرنامه‌نویسی، «از یک زمینه دیرینه مزدیسنايي» به کلی خالی نیست. (زرین‌کوب، ۱۳۷۵: ۴۶) بجز اندرنامه‌ها، گاه در حکایات و داستان‌هایی که منشأ غیراسلامی دارند، اخلاقیات و اندرزهایی آمده است که به نظر می‌رسد فتیان و نویسندگان فتوت‌نامه‌ها، نیم‌نگاهی به این نوع حکایات نیز داشته‌اند. برای نمونه و آنچه به بحث ما (تأثیر از آیین زرتشتی) مربوط می‌شود، حکایتی است که در «جوامع الحکایات» درباره «جهودی و مغی» آمده که به یکدیگر رسیدند و وقتی جهود از اعتقاد مغ^{۱۱} می‌پرسد، وی پاسخ می‌دهد: «اعتقاد من آن است که خود را و جمله خلائق را نیک خواهم و هیچ آفریده را بد نیندیشم و تا بتوانم با دوست و دشمن طریق احسان سپرم. و اگر کسی در حق من ظلمی کند، به مکافات مشغول نشوم و مجازات ایشان جز به احسان تقدیم ننمایم که یقین دارم که عالم را آفریدگاری هست که نقیر و قطمیر و قلیل و کثیر اعمال خلائق بر وی پوشیده نیست. نیکوکاران را به احسان ثواب دهد و بدکاران را به بدی مجازات فرماید.» (عوفی، ۱۳۶۳: ۲۵) در این حکایت، از زبان «مغ» پنج آموزه مهم مطرح شده که به کرات در فتوت‌نامه‌ها و آیین جوانمردی آمده است: نیک‌اندیشی، احسان با دوست و دشمن، به مکافات و انتقام نپرداختن، احسان و بخشش

حتی نسبت به کسی که خطا و ظلم کرده و اعتقاد به پاداش نیکوکاران و مجازات بدکاران از سوی حق. به یقین می‌توان گفت که آنچه فی‌المثل «خواجه عبدالله انصاری» در شروط فتوت آورده و یکی از آن شروط را آن دانسته که فتی باید نزدیک سازد آن را که دورش گرداند؛ مکرم دارد آن را که آزارش رساند؛ عذرخواهی کند از آنکه بر او جنایت روا داشته - آن هم بخشایشگرانه و نه از روی خشم و خروش - (انصاری هروی، ۱۳۶۱: ۱۰۴ و ۱۰۵)، ریشه در اندرزنانه‌های پهلوی و در اینجا مشخصاً آموزه چهارم از زبان مغ داشته‌است و البته بعد از خواجه، همچنان در کتب مربوط به فتوت و جوانمردی در قالب عباراتی چون: «وَمِنْ دَرَجَاتِ الْفَتْوَةِ أَنْ تَقْرَبَ مَنْ يَعْصِيكَ وَ تَكْرَمَ مَنْ يُؤْذِيكَ وَ تَعْتَذِرَ إِلَى مَنْ يَجْنِبِي عَلَيْكَ.»^{۱۲} (خواجه محمد پارسا، ۱۳۸۱: ۸۱) و «وَمِنْ أَصُولِهِمْ مَقَابَلَهُ مَنْ يَجْفُوهُمْ بِالْحِلْمِ وَ الْإِحْتِمَالِ وَ الْخُضُوعِ وَ الْإِعْتِدَارِ وَ الْإِحْسَانِ دُونَ مَقَابَلَتِهِمْ بِمِثْلِ ذَلِكَ.»^{۱۳} (سلمی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۴۱۶) تکرار شده‌است. گفتنی‌است که هر چه فتوت‌نامه‌ها، متأخرتر می‌شوند و به عصر صفوی نزدیک‌تر، از مضمون و محتوای اخلاقی - حکمی آنها کاسته شده و اغلب، کشکولی از آداب، آیین‌نامه‌ها، پنداشت‌ها و افسانه‌هایی می‌شوند که بسیار با اصل و سابقه آیین جوانمردی و آداب آن، فاصله دارند و به هیچ روی، اندرزنانه‌های پهلوی را آینگی نمی‌کنند.

۲-۲. ایران باستان و تأثیر آن بر آیین جوانمردی

برخی از پژوهشگران، ریشه فتوت را به فرهنگ و تمدن «ایران باستان» و یا ایران پیش از اسلام نسبت داده، بی‌آنکه به دوره و یا آیین خاصی از ایران باستان اشاره کنند، به صورت کلی و بدون مشخص کردن مصداقی خاص، چنین عقیده‌ای ابراز داشته‌اند. استاد خانلری ضمن تأکید به این نکته که از آغاز پیدایش عیاری (=جوانمردی) خبری نداریم، با گمان نزدیک به یقین گفته‌است که سرچشمه فتوت را باید در تاریخ ایران پیش از اسلام جست‌وجو کرد. (خانلری، ۱۳۸۳: ۱۶۹) ریتز، به تأثیر اخلاق موروثی ادبیات و فرهنگ دوران باستان (=حکمت عملی) در فتوت اشاره کرده که نهایتاً به تشکیل انجمن‌های فتوت در بعد از اسلام منجر شد. (ریتز، ۱۳۷۷، ج ۱: ۴۷۷) تیشنر، ضمن انتساب ریشه اخلاقی

فتوت به اعراب، مبدأ و منشأ اجتماعی فتوت را از قول «ماسینیون»، تشکیلات صنفی شهر مداین (پایتخت ساسانیان) دانسته است. (حسام پور، ۱۳۸۴: ۵۹) محمد ریاض، عناصری از فتوت اعراب پیش از اسلام و نیز عیاری باستانی ایران را توأمان در فتوت اسلامی و شخصیت جوانمردان اسلامی دخیل دانسته است. (ریاض، ۱۳۸۲: ۱۴ و ۱۵) سرانجام پراپ در کتاب «ریشه‌های تاریخی قصه»، از خانه‌هایی به نام «خانه مردان» در ایران باستان نام برده که بسیاری از آداب و راه و رسم‌های متداول در این خانه‌ها، هزاران سال بعد در لنگرهای جوانمردان منعکس شده است. (محبوب، ۱۳۷۱: ۸)

با تأمل در گفته‌های بزرگان مبنی بر نقش و تأثیر ایران باستان در تطور آیین جوانمردی به چند نکته می‌توان اشاره کرد:

یکی اینکه روش تحقیق حکم می‌کند که در بحث از ریشه‌ها و سرچشمه‌های موضوع، از کلی‌گویی و سخنان بدون مصداق پرهیز کنیم؛ اما از سوی دیگر، اشکال و تطورات آیین جوانمردی آن قدر گسترده، پیچیده و مبهم است که ظاهراً چاره‌ای جز این کلی‌گویی‌ها و گاه انتساب‌های همراه با شک و تردید نیست.

دوم آنکه نقطه شروع و آغاز «آیین جوانمردی» همچنان مبهم است و اساساً برای این طریقه و هیچ آیین فرادینی و ملیتی، نمی‌توان آغاز و سرچشمه‌ای خاص متصور شد؛ زیرا بسیاری از خصایص جوانمردان، جزو ذات و سرشت نوع بشر است و البته تفکیک‌ناپذیر از روحيات و خلیات هر انسان آزاده‌خواه در طول تاریخ.

نکته سوم این است که همان‌گونه که از سخن ریتر برمی‌آید، انجمن‌ها و اصناف و تشکیلات فتوت، عموماً مربوط به بعد از اسلام و قرون متأخرتر بوده است؛ در حالی که قبل از آن، صرفاً یکسری «اخلاقیات» مطرح بوده است؛ چنانکه در مقایسه اندرنامه‌ها و فتوت‌نامه‌ها، این نکته به خوبی مشهود است.

چهارمین نکته قابل بحث و البته بسیار مهم آن است که برخی از محققان عرب و مستشرقان - و در اینجا مشخصاً تیشنر و محمد ریاض - معتقدند که آیین جوانمردی از

شیوه زندگی و آداب و رسوم اعراب جاهلی سرچشمه گرفته است و برای اثبات گفته خود از دو فضیلت اعراب قدیم - یعنی مهمان‌نوازی و شجاعت - نام برده (تیشتر، ۱۳۸۳: ۱۳۳) که عیناً در جوانمردان ایرانی و فتوت‌نامه‌ها تکرار شده و تأثیر گذاشته است. درست است که نمی‌توان منکر جوانمردی و پایبندی به رسوم چون سخاوت و دلاوری نزد اعراب شد؛ اما با عنایت به اینکه اکثر ساکنان کوفه و بصره (و توسعاً کل عرب) زیر نفوذ فرهنگ ایرانی بوده‌اند و پادشاهان ساسانی، کم‌وبیش در جزیره‌العرب نیز سلطه داشته‌اند، به احتمال قریب به یقین می‌توان گفت که پیش از اسلام، آیین جوانمردی توسط برخی از ایرانیان در سرزمین‌های عرب‌نشین رواج یافته است و تازیان هم اگر بیش و کم آن را پذیرفته‌اند، از ایرانیان پیروی کرده‌اند. (برای اطلاع بیشتر ن.ک: نفیسی، ۱۳۴۶: ۵۵ و ۵۶؛ همچنین: ذکاوٹی قراگزلو، ۱۳۹۰: ۴۸۲ و نیز: افشاری، ۱۳۹۴: ۳۰) این حدس و فرضیه را چندین دلیل و قرینه تقویت می‌کند:

اولاً همان‌گونه که در بخش قبلی مقاله از تأثیر آیین زرتشتی و جوانمردی بحث شد، باید گفت که بخش‌هایی از این آیین در برخی از نواحی عرب‌نشین نفوذ پیدا کرده بوده است؛ از جمله در عربستان جنوبی، یک دیانت نسبتاً مترقی ستاره‌پرستی موسوم به «صائبین» وجود داشت که نفوذ مبانی بابلی و زرتشتی در آن آشکار بوده است. (بایرناس، ۱۳۸۶: ۷۰۹) یا کیفیت عقاید اعراب و اهل اسلام در باب فرشتگان، به معتقدات زرتشتیان شبیه بوده است که هر دو قوم، آنها (امشاسپندان) را روح‌القدس و روان برگزیده می‌دانسته‌اند. (همان: ۷۲۹) بنابراین اگر عقایدی از مبادی زرتشتی در قوم عرب پیش از اسلام راه یافته است، هیچ بعید نیست که آیین جوانمردی متأثر از دیانت زرتشتی نیز، در میان آن قوم نفوذ کرده باشد. ثانیاً درست است که «مهمان‌نوازی و شجاعت» از رسوم متداول قوم عرب بوده است؛ اما همین صفات و روحیات نیز، بیش و پیش از اینکه نشانه فتوت و جوانمردی باشد، نوعی «مطلوب اخلاقی» زندگی بدوی به شمار می‌آمده و نهایتاً عنوان «مروت»^{۱۴} می‌یافته است؛ بگذریم از اینکه این مایه از مکارم اخلاق نیز، معمولاً با اغراق‌ها و افسانه‌هایی همراه بوده و «آن همه قصه‌ها و شعرها که در ستایش آن ساخته شده،

البته در بین بدوی زیاد نبوده است و شقاء بادیه و تنگی حال و سختی معیشت، به او مجال این همه مروّت» نمی داده است. (زرّین کوب، ۱۳۷۳: ۲۱۴ و ۲۱۵)

ثالثاً مگر آیین جوانمردی متداول در ایران، تنها به صفاتی چون مهمان‌نوازی و شجاعت محدود و مقید می شده که مجبور باشیم آن را مأخوذ از جامعه عرب پیش از اسلام بدانیم. از قضا، جوانمردان ایرانی، صفات و خصلت‌های بسیاری - سواى از مهمان‌نوازی و شجاعت - داشته‌اند که عسری از این خصلت‌ها در قوم عرب نبوده و چه بسا در منظومه فضایل و باورهای آنها نمی‌گنجد است؛ صفات و ویژگی‌هایی چون: نرنجیدن و نرنجاندن، انصاف دادن و انصاف نخواستن، حُسن ظن به خلق، تسامح و تساهل، خوی خوش، نیکی در جواب بدی، طلب رضای دوستان، آزادی و آزادگی و ... که اتفاقاً این آداب و حالات، آیین جوانمردی ایرانی را گاه با تصوّف و جوانمردی صوفیانه پیوند می زده است و کار کردها و مؤلفه‌های مشترک و عمیقی با یکدیگر می‌یافته‌اند.

بر خلاف پژوهشگران نامبرده پیشین در زمینه تأثیر فرهنگ ایران باستان - به صورت کلی - بر آیین جوانمردی، برخی نیز این تأثیرگذاری را به طور خاص تر نگریسته و نقش سلسله، حکومت یا ناحیه‌ای خاص را یادآور شده‌اند. در این میان، بیشترین تأکید بر «ساسانیان» است؛ به گونه‌ای که چهره‌هایی از بازمانده‌های آیین ساسانی در نیشابور و در نخستین سال‌های ظهور اسلام به اسلام گرویدند و یکی از ایشان به عنوان علم‌دار حضرت رسول (ص) در میان عامه مردم، شناخته می‌شده است. (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۱۸۴) این اثرگذاری ساسانی، حتی در بخش‌هایی از کتاب «قابوس‌نامه» نیز به چشم می‌خورد و از آنجا که این کتاب، ظاهراً یادگاری از «آئین نامک» ساسانی است، می‌توان «باور کرد که باب چهل و چهارم (اندر جوانمرد پیشگی) نیز بقیه‌ای است از کتاب آیین ساسانیان که به تفاریق در کتب ادب تازی و پارسی از او نقل شده است.» (ملک‌الشعراى بهار، ۱۳۸۳: ۱۱۴) برخی از محققان نیز سرچشمه فتوّت «پیشه‌وران» را به عهد ساسانی بازگردانده‌اند. (افشاری، ۱۳۸۲: بیست و هفت) بی‌تردید این درجه اهمیت و تأکید به آیین ساسانی، بی‌ارتباط با

آیین زرتشتی و تأثیر آن در طریق جوانمردی نیست؛ زیرا دولت ساسانی متگی بر کیش زرتشتی بوده و از این جهت می‌باید آن را حکومتی دینی شمرد. (مزداپور و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۸۹)

بجز ساسانیان، با استدلال استاد ملک‌الشعراى بهار، می‌توان عناصری از «هخامنشیان» را نیز در تطوّر آیین جوانمردی دخیل دانست. وی برای فردی که در دولت هخامنشی به طبقه «ارتشتاران» درمی‌آمد، چندین ویژگی ذکر کرده‌است؛ از جمله اینکه «جوانمرد» و «شجاع و راستگو و اسب‌بار و سلحشور» باشد. (ملک‌الشعراى بهار، ۱۳۸۳: ۱۱۰) هرچند ممکن است این صفات، «شجاعت و اسب‌باری و سلحشوری» گروه عیاران پیش از اسلام را به یاد آورد؛ اما - چنانکه در قسمت‌های پیشین مقاله آمد - برخی از صفات عیاران، قابل تطبیق و تعمیم با خصلت‌های جوانمردان است.

بعلاوه اگر بتوان دست کم پاره‌ای از آداب و رسوم مذکور در کتاب «سمک عیار» را قابل مقایسه با آیین جوانمردی و ویژگی‌های فیتیان دانست؛ آدابی همچون امانت‌داری، رازداری، پاکدامنی، وفای به عهد، راستگویی، راست‌کرداری و نان دادن و آن‌گاه شواهدی را هم که مرحوم مهرداد بهار مبنی بر مرتبط بودن این اثر با دوره پیش از اسلام و محتملاً «اشکانیان» آورده‌است^{۱۵}، (بهار، ۱۳۸۳: ۱۹۴) پذیرفت؛ می‌توان به این نتیجه رسید که تأثیر کم‌رنگ و ضعیف اشکانیان نیز در تطوّر آیین جوانمردی و یا دست کم سابقه صفات مذکور سمک در دولت اشکانی، غیر محتمل نیست. برخی نیز رنگ و اثر «خراسانی» را در ذکر سلسله سند فتوت و انتقال آن از جوانمردی به جوانمرد دیگر، بی‌تأثیر ندانسته و ذکر نام «ابومسلم خراسانی» را در سلسله فتوت، به منزله تأیید و قرینه‌ای برای حدس خود انگاشته‌اند. (شیبی، ۱۳۸۳: ۱۹۰)

۲-۲-۱. تأثیر دین مهری بر آیین جوانمردی

بجز نفوذ و تأثیر آیین زرتشتی، به نظر می‌رسد که برخی از مؤلفه‌ها و مبانی ادیان مهری و مانوی نیز بر آیین جوانمردی - عیاری تأثیر گذاشته باشد؛ بی‌آنکه بخواهیم این نفوذ را نمادی از وحدت و اخذ و اقتباس تام و قطعی بدانیم. در ایران باستان، مهر، یکی از ایزدان و

فرشتگان به شمار می‌آمده و به مثابه خدای اصلی، مقام نخستین را به خود اختصاص داده و در کیش زرتشتی یکی از ایزدانی بوده که آفریده اورمزد محسوب می‌شده است. (مزداپور و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۲۴) ایزد مهر در «مهریشت»، علاوه بر مظهر جنگاوری، دلیری و شهریاری بودن، خدای راهنمای دین، «دوستی» و نعمت و برکت نیز گشت و به صورت مظهر سه‌گانه پرستاری (= خدمت کردن)، پهلوانی و استریوشی (= کشت و دامداری) درآمد. (بهار، ۱۳۵۱: ۹) در دوره معاصر، محققانی که به کرات از تأثیر آیین مهر بر طریقه جوانمردی سخن گفته، «مهرداد بهار» است که معتقد است میان «آیین مهر و جوانمردی» پیوندی تاریخی و فکری وجود دارد (بهار، ۱۳۸۳: ۱۹۴) و به نوعی عقاید همه نهضت‌های دوره اسلامی همچون «عیاری و عرفانی» را دارای شباهت بسیار با آیین مهر دانسته است. (همان، ۱۳۵۱: ۱۶) از دیدگاه وی، هنگامی که آیین زرتشت میان طبقات حاکم راه یافت، آیین مهر نیز به عنوان مظهر «برابری و برادری» در میان توده پیشه‌وران و دهقانان جای گرفت (همان) و این نکته می‌تواند اولین و مهم‌ترین تأثیر دین مهری بر آیین جوانمردی محسوب شود؛ زیرا اساس و زیرساخت فتوت را «برابری و برادری» تشکیل می‌دهد و مؤلفه‌ها و مختصات دیگر بر این پایه قرار می‌گیرند. در «مهریشت» آمده: «باشد که او [مهر] برای یاری ما آید. باشد که او برای گشایش کار ما آید. باشد که او برای دستگیری ما آید. باشد که او برای دلسوزی، آید. باشد که او برای چاره کار ما آید». (همان: ۱۳) تمام این صفات مهر، اولاً مرتبط با صفت «برابری و برادری» اوست؛ ثانیاً یادآور خصلت‌هایی چون: «یاری، برادری، دستگیری، دلسوزی و شفقت» جوانمردان دوران اسلامی است که البته این خصایل، پیش از جوانمردان، در میان «عیاران» نیز رواج داشت و نزد آنان، برادری و نوع دوستی، بسیار مقدس و باارزش تلقی می‌شد. از این صفت یاری و برادری مهر، دو ویژگی دیگر او نیز زاده می‌شود. یکی: پیمان و پایبندی به آن و دوم: عشق و دوستی. وظیفه اصلی «میتره»، محافظت از پیمان بوده است که ظاهراً در آغاز، «خدای پیمان و دوستی» نامیده می‌شده که با «امیتره» - یعنی پیمان‌شکن - همواره در نبرد بوده است. (هینلز،

۱۳۸۹: ۱۱۹) این پابندی به پیمان و زنهارداری و پاسداری و پشتیبانی از آن، در بیشتر بخش‌های اوستا - گاهان، یشت‌ها (بوژه مهریشت)، ویسپرد و خردده‌اوستا - وظیفه و کارکرد بنیادین مهر معرفی شده و البته شکستن و نقض پیمان - هرچند پیمانی که با دروند (بدکار) بسته شود - موجب خشم مهر می‌شود. این خصلت، در میان عیاران و جوانمردان نیز، اصلی بسیار مهم و جدی تلقی می‌شده و گاه اینان جان و مال خود را بر سر عهد و پیمانی می‌گذاشتند که با دیگری و حتی غیر هم‌کیش می‌بسته‌اند؛ چنانکه «روح‌افزای رامشگر» در پاسخ سمک عیار که پرسید: از جوانمردی کدام شقه داری؟ گفت: اگر کسی در زینهار من آید، به جان از دست ندهم تا جانم باشد. (یوسفی، ۱۳۷۵، ج ۱: ۲۳۱ و ۲۳۲) سر را چه محل باشد در راه وفاداری؟ // جان خود چه قدر باشد در دین جوانمردی؟ (مولوی، ۱۳۶۳، ج ۵: ۲۷۴۶۹)

از سوی دیگر، مهر در متون فارسی میانه به معنی «عشق و دوستی»^{۱۶} نیز به کار رفته است. (مزدآپور و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۳۹) از این ویژگی در «فتوت‌نامه»ها و متون جوانمردی، با عنوان «شفقت بر خلق» یاد شده، به گونه‌ای که بیشترین تأکید و توصیه سلمی در «کتاب‌الفتوه» خویش، شفقت بر دوستان در جمیع احوال و شرایط است؛ چنانکه «ابوعبدالله سجزی» نیز در تعریفی، فتوت را «شفقت بر همه خلایق، چه نیکوکار و چه بدکار» توصیف کرده است. (جامی، ۱۳۷۵: ۱۱۱۴) همچنین به نظر می‌رسد که ترکیب «عشق و مهر» در متون عرفانی و ادبی، بی‌ارتباط با صفت «عشق و دوستی» مهر نبوده است و جالب اینکه سهروردی در رساله «فی حقیقه‌العشق»، زیرکانه به این پیوند بسیار ظریف توجه داشته و در جمله‌ای از زبان عشق گفته است: «چون در عرب باشم، عشقم خوانند و چون در عجم باشم، مهرم خوانند.»^{۱۷} (سهروردی، ۱۳۷۴: ۲۱)

دومین صفت و وجه تأثیرگذار آیین مهر، دشمنی او با «دروغ» است؛ چنانکه از نظر ایزد مهر، دروغ، نوعی «اهریمن» محسوب می‌شود. (حسام‌پور، ۱۳۸۴: ۶۹) این صفت و پابندی به راستی و پاکبازی و بیزاری از دروغ و ریاکاری - که گویا در ایران باستان نیز بسیار مورد تأکید بوده است و در «بندیشن» از چهارده ایزد معرفی شده، یکی نیز به ایزد

«راستگویی» شهرت داشته است - (اسماعیل پور، ۱۳۸۷: ۱۶۳) در آیین جوانمردی نیز به کرات دیده می‌شود؛ به گونه‌ای که اولین شرط جوانمردی، «صدق اللسان» معرفی شده است (علم‌التصوف، ۱۳۹۱: ۱۵۷) و صاحب قابوس‌نامه نیز، دومین شرط از سه شرط جوانمردی را، «خلاف راستی نگفتن» دانسته است. (عنصرالمعالی، ۱۳۹۵: ۲۴۶)

سومین مشخصه تأثیرگذار آیین مهر بر آیین جوانمردی، احترام به استاد و پیر است؛ زیرا در آیین مهری، پاس داشتن پیش‌کسوتان و احترام به آنان، از واجبات محسوب می‌شده است. (حسام پور، ۱۳۸۴: ۶۹) تشریف‌یافتگان به آیین مهر که یکدیگر را «یار» صدا می‌کردند، برای احترام به پیر خود، از واژه «مهیار» استفاده می‌کردند. (برای اطلاع بیشتر بنگرید به صارمی و نوری، ۱۳۹۱: ۸) این احترام و پاس‌داشت پیر و استاد و تبعیت بدون قید و شرط از وی، در سنت جوانمردی نیز عمیقاً نفوذ کرده و چه بسا مقام و مرتبت بسیار والای «پیر و مرشد» در اندیشه‌های عرفانی، ریشه در چنین سنت و تفکری داشته باشد.

چهارمین وجه تأثیر آیین مهر بر طریقه عیاری و جوانمردی، نوع سوگندهایی است که عیاران به کار می‌بردند و در این سوگندها، علاوه بر سوگند به نور و نار و زند و پازند، از «سوگند به مهر» نیز بسیار استفاده می‌کردند و نمونه‌های فراوانی از این نوع سوگند، در سمسک عیار به چشم می‌خورد. (برای نمونه ن.ک: ناتل خانلری، ۱۳۶۴: ۹۲ و ۹۳) در ایران باستان، سغدی‌ها بسیار به مهر سوگند می‌خوردند؛ چنانکه در یکی از دست‌نوشته‌های سغدی، این عبارت به چشم می‌خورد: «به بغ و به مهر (سوگند) او را نخواهم فروخت». این عبارت در یک پیمان‌نامه ازدواج مکشوف در کوه مغ دیده شده است. (اسماعیل پور، ۱۳۸۷: ۱۶۶)

علاوه بر همه این تأثیرات و تشابهات، به نظر می‌رسد برخی از آداب و سجایای اخلاقی «پهلوانان زورخانه‌ها» نیز، ریشه در صفات و خصوصیات داشته باشد که در بندهای مختلف «مهریشت» برای جنگاوران و پهلوانان تصور و توصیف شده است. پهلوانان زورخانه مانند مهر، جامه‌ای بر تن نداشته و تنها بر میان خود لنگی یا تنکه‌ای می‌بستند. جالب اینکه این

رسم در میان «عیاران» قدیم نیز وجود داشته و چون به جنگ می‌رفتند، بدن خود را برهنه می‌ساختند و تنها لنگ یا پیش‌بندی چرمین بر کمر می‌بسته‌اند. (برای اطلاع بیشتر ن.ک: بهار، ۱۳۵۱: ۱۴ و ۱۵)

۲-۲-۲. تأثیر دین مانوی بر آیین جوانمردی

کیش مانوی که ریشه در سنت ایرانی دارد، تلفیقی از ادیان زرتشتی، بودایی، مسیحی، یهودی و میتراپی است. (هالروید، ۱۳۹۵: ۱۵۷) این کیش، اصل ثنویت و دوگانگی نور و ظلمت را از زرتشت اخذ کرد و از تعلیم بودا در امر اخلاق و سلوک، نکته‌ها آموخت و آن همه را با تعالیم هرمسی و گنوسی در آمیخت و همین نکته سبب رواج و قبول این آیین در روزگار قدیم گشت. (زرّین کوب، ۱۳۵۶: ۷۳ و ۷۴) هر چند بُعد دینی مانویت نتوانست در بستر دینی ایران روزگار اسلامی، چندان مؤثر واقع شود اما در ابعاد فرهنگی، عرفانی، هنری و ادبی، تأثیری شایان گذاشته است و می‌توانیم بویژه بازتاب فرهنگی مانویت را در سده‌های نخست دوره اسلامی ببینیم. (برای اطلاع بیشتر بنگرید به اسماعیل پور، ۱۳۸۱: ۳۱)

در دین مانوی - که بر اساس نوعی ثنویت استوار بود - فضیلت و بزرگی، نجات بخشیدن روح از زندان جسم و یا رهایی نور اسیر در عالم ماده بود. این روح زندانی را می‌توان با نیروی «عشق و محبت، ایمان، شکیبایی، خرد، راستی و آشتی» نجات داد. (بهار، ۱۳۸۶: ۹۱) این «عشق و دوستی و راستی و آشتی» که در میان جوانمردان بعد از اسلام هم به شدت رواج داشته، می‌تواند نخستین مؤلفه تأثیرگذار دین مانوی بر آیین جوانمردی تلقی شود.

از سوی دیگر طبقات دیناور^{۱۸} درون ساختار جامعه مانوی، به چهار گروه تقسیم می‌شدند که مهم‌ترین آنها «گزیدگان» (به فارسی خورهخوان یا آردا و یا یزدآمد) و «نیوشایان» (شنوندگان، سماعین و یا به فارسی نغوشاگ) نامیده می‌شدند. (تقی‌زاده، ۱۳۸۳: ۳۲۴) نیوشایان از طبقات عامه مانوی بودند که گروه اول را خدمت می‌کردند و اهدای خیرات و صدقات، سبب پالایش و رستگاری روح آنان می‌شد. گزیدگان نیز ناگزیر به پیروی از پنج فرمان بودند: راستی، بی‌آزاری، پرهیز از زن و گوشت، خوراک و نوشابه

ناسالم و درویشی. (هالروید، ۱۳۹۵: ۱۷۹؛ همچنین مزداپور و همکاران، ۱۳۹۴: ۴۶۵ و ۴۶۶) این خدمت و ایثار «نیوشایان» در حق گزیدگان و امید به رستگاری و فلاح از سوی و پایبندی «گزیدگان» به صفاتی چون «راستی، بی‌آزاری و درویشی» از سوی دیگر، بی‌تأثیر در خدمت و ایثار و پاکبازی جوانمردان اسلامی در عین فقر و ناداری خود نبوده‌است. اساساً در کیش مانوی، حرکت یک‌طرفه نیکویی و خدمت و بخشش به دیگران وجود دارد، در صورتی که در اغلب ادیان ایران باستان - از جمله کیش زرتشتی - عقیده خدمت‌گزاری متقابل میان انسان و خداوند و پاداش ایزدی در مقابل نیکوکاری آدمی به چشم می‌خورد. (برای اطلاع بیشتر بنگرید به شروو، ۱۳۹۹: ۱۰۵ و ۱۰۶) جالب اینکه این حرکت یک‌طرفه و خدمت بدون چشمداشت به یاران و مخالفان و حتی تحمل و بردباری در مقابل گفتار و رفتار محقرانه و توهین‌آمیز دیگران، در میان جوانمردان ایرانی دوره پسااسلامی هم بسیار شایع بوده است؛ چنانکه این نیکویی و چشم‌پوشی جوانمردان ایرانی را می‌توان در مفاد نامه‌ای که به مانی نسبت داده شده، به خوبی مشاهده کرد: «و کسی که تو را بزندی، تو او را مزنی. و کسی که با تو به کین ایستد، تو با او به کین مایست. بلکه باید از مهتران و از همسانان و کهتران، دشنام و دیگر سخن توهین‌آمیز تحمل کرد». (میرفخرایی، ۱۳۸۷: ۸۵)

سومین مشخصه تأثیرگذار مانویت، «مانستان»ها یا پرستش‌گاه‌های مانویان است که به زعم محققان، خانقاه‌های صوفیه، یادگاری از این مانستان‌ها است.^{۱۹} (اسماعیل‌پور، ۱۳۹۰: ۲۷۳) آنچه این ایده را تقویت می‌کند آن است که در کتاب زبور مانوی، هرگاه سخن از «مانستان» می‌رود، صفت «مقدّس یا تقدّس» نیز همراه آن می‌آید و «گزیدگان و راستکاران و دیناورانی» که منزلگاه خود را مانستان‌ها برگزیده‌اند؛ منزلگاهی که فارقلیط [= منجی مسیح و در متن، منظور مانی است]، درخت معرفت را در آنجا کاشته‌است. (بنگرید به آلبری، ۱۳۹۶: ۴۵، ۷۲ و ۱۲۲) به هر حال، احتمال می‌رود که این مانستان‌ها، ابتدا در «زاویه‌ها و لنگرها»ی عیاران و جوانمردان، تأثیر گذاشته و پس از اسلام، این لنگرها و

مانستان‌ها به خانقاه‌های صوفیان تغییر شکل داده‌است. آیا می‌توان ذیل همین نوع تأثیرگذاری، از ریاضت‌های بسیار سنگین و طاقت‌فرسای گروهی از مانویان سخن گفت که ابتدا بر عیاران و جوانمردانی تأثیر گذاشته که به عمد، انواع ریاضت‌ها و سختی‌هایی از نوع شکنجه، تازیانه‌ها، بند و زنجیرها و حتی قطع اعضا و جوارح را تحمل می‌کردند و این سنت با کمی انعطاف به صوفیان بعد از اسلام راه یافت؟

۳. نتیجه‌گیری

آیین جوانمردی از آن دسته باورها و رفتارهایی است که قدمت و سابقه‌ای بسیار کهن داشته و با انقراض حکومت‌ها، هیچ‌گاه زایل نشده‌است؛ بلکه ضمن پذیرش مقتضیات جدید و شرایط محیطی، فرهنگی و اجتماعی، از عصری به عصر دیگر منتقل شده‌است. این آیین که همزمان با رشد و گسترش تصوف، نیرو و حیاتی دوچندان گرفت، از ریشه‌ها و خاستگاه‌های ایرانی خالی نیست؛ به گونه‌ای که می‌توان از دین زرتشتی و تأثیراتی چون: حفظ عهد و پیمان و خیانت نیندیشیدن، غریب‌نوازی و یاری رساندن، افروختن چراغ پنج فتیله، تطوّر کُستی به شدّ، سُدره به سراویل و شراب به کأس الفتوه، بخشیدن در عین فقر و نیازمندی و تداوم سنت اندرزنامه‌نویسی در فتوت‌نامه‌ها اشاره کرد. افزون بر این، خصلت‌هایی مثل: برابری و برادری، عشق و دوستی، صدق و راستی، احترام به استاد و پیر و خدمت و ایثار به منظور رستگاری و پالایش روح، از دیگر مشخصه‌هایی است که از ادیان مهری و مانوی، در فتوت تأثیرگذار بوده‌است. در این میان، بیشترین سهم تأثیرگذاری به لحاظ تاریخی، از آن حکومت «ساسانیان» است؛ زیرا ادیان «زرتشتی، مهری و مانوی» در این دوره، مجال بهتر و فراخ‌تری برای رشد و گسترش یافتند.

یادداشت‌ها

۱. چکیده و فشرده سخنان مرحوم استاد معین در کتاب «مزدیسنا و ادب پارسی» تداوم فرهنگ ایران باستان در دوره اسلامی است و اینکه «حمله عرب با همه صلابت و مهابت، رابطه ایران اسلامی را بالکل با ایران پیش از اسلام

- قطع نکرده‌است و نمی‌توانست بکند؛ چه تاریخ نشان داده‌است که وقایع عظیم در زندگانی ملل هر قدر تأثیر شگرف داشته باشد، باز نمی‌تواند رابطه دوره‌های قبل و بعد را یکباره بگسلد.» (اسماعیل پور، ۱۳۹۰: ۲۴۵)
۲. مثلث «خرد، نیکی و هنر» و ارتباط و به هم پیوستگی اضلاع این مثلث، در این عبارت «مینوی خرد» به خوبی آشکاراست: «پرسید دانا از مینوی خرد که خرد بهتر است یا هنر یا نیکی؟ مینوی خرد پاسخ داد: خردی که با آن نیکی نیست، آن را خرد نباید شمرد و هنری که خرد با آن نیست، آن را هنر نباید شمرد.» (بروین، ۱۳۷۸: ۸)
۳. مهرداد بهار بر اساس چنین دیدگاهی، معتقد است که بسیاری از شخصیت‌های آسمانی و زمینی زرتشتی، رنگ و نام اسلامی به خود گرفته‌اند و از اینجاست که بنیان پاره‌ای از آئین‌ها و اعتقادات شیعیان ایران را می‌توان در آئین‌ها و اعتقادات مردم باستانی ایران یافت. (بهار، ۱۳۸۳: ۱۹۲)
۴. استادان زرین کوب و شفیعی کدکنی در آثار خویش به دشواری تحقیق، درباره فتوت و اطوار و آشکال گوناگون آن اشاره کرده‌اند. (زرین کوب، ۱۳۷۶: ۳۴۹؛ شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۱۵۸)
۵. مرحوم زرین کوب، بیش از هر کس در کتب و مقالات مختلف، به ریشه اسلامی و قرآنی تصوف اشاره کرده‌است و در مقابل، افرادی چون: سعید نفیسی و ادوارد براون، ضمن رد هرگونه تأثیر تفکر اسلامی در تصوف، آن را واکنشی به کلی آریایی در برابر دین سامی دانسته‌اند. (جهت اطلاع بیشتر ن.ک: ضیایی، ۱۳۹۵: ۹۹-۱۰۶)
۶. استاد زرین کوب در مقاله «تصوف و ایران باستانی» به تفصیل، به موارد مشابه میان تعالیم زرتشت و عقاید صوفیه اشاره کرده‌است. (زرین کوب، ۱۳۵۷: ۱۶-۳۰)
۷. نجم الدین زرکوب در فتوت‌نامه خود، جوانمردان را به سه گروه «سیفی، قولی و شربی» تقسیم کرده‌است. سیفیان پس از ذکر نام استاد، از دست استاد خویش شمشیر دریافت می‌کردند؛ قولیان به زبان، وعده وفاداری می‌دادند و شربیان از استاد خویش آب و نمک می‌نوشیدند و هم اینان جوانمردان صوفی بودند و جامعه پشمینه بر تن می‌کرده‌اند. (افشاری و مداینی، ۱۳۸۱: ۱۲؛ همچنین جهت اطلاع از سابقه «رسم نمک» و اهمیت معنوی آن در اقوام مختلف ن.ک: گولپینارلی، ۱۳۷۹: ۱۱۴).
۸. مسلم است که منظور نگارنده از اصطلاح «عیاران» در اینجا، شاطران و «جوانمردان اویاشی» نبوده‌اند که در تاریخ، اهل هرگونه لهو و خمر و غنا و زنا بوده و به گفته ابوحنان توحیدی، در فساد و رذائل غوطه‌ور شده بودند و از هیچ منکری روی نمی‌گردانیدند. (واعظ کاشفی سبزواری، ۱۳۵۰: بیست و یک؛ همچنین جهت اطلاع از انحراف اخلاقی و فساد گسترده چنین عیارانی ن.ک: شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۱۶۰ و ۱۶۱)
۹. سنایی نیز، حلاج و بایزید را دو «عیاری» می‌داند که «از سر پاکی»، ندای انالحق و سبحانی دردادند. (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۲: ۲۲۵) احمد جام نیز در توصیف عاشقان حق گوید: «گویی که سر همه عیاران عالم، ایشان‌اند.» (احمد جام، ۱۳۶۸: ۲۱۹)
۱۰. در فتوت‌نامه‌ها و رسائل صوفیه، سخاوت و بخشندگی بدون سؤال، از اساسی‌ترین شروط و اخلاق جوانمردی محسوب شده‌است تا آنجا که معروف کرخی، صدق ادعای فتوت را مشروط به سه خصلت دانسته‌است: «وفاء بلا

- خلاف و جود بلا مدح و عطاءً بلا سؤال» (سلمی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۳۱۸) جالب اینکه در مینوی خرد نیز، رادی (=بخشندگی)، مایه نام خواستن و رستگاری روان، ذکر شده است. (تفضلی، ۱۳۶۴: ۹)
۱۱. مغان که نام مشهورشان موبدان است، هم عهده‌دار برگزاری مراسم سنتی و آیینی جامعه بوده‌اند و هم حافظ کتب و نوشته‌های کهن. (مزدایپور و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۶۴)
۱۲. از درجات فتوت آن است که کسی را که از تو نافرمانی کرده، به خود نزدیک گردانی و کسی را که به تو آزار رسانده، گرمی داری و از کسی که بر تو طغیان کرده، عذرخواهی کنی.
۱۳. از اصول [فتوت] آن است که جفا را با بردباری و تحمل و خضوع پاسخ دهی و به جای انتقام و مقابله به مثل با بدکار و کج‌اندیش، با احسان و بخشش، پاسخ او را بدهی.
۱۴. گرچه برخی نویسندگان، توسعاً «فتوت و مروت» را به یک معنا دانسته و به کار برده‌اند؛ اما تفاوتی ژرف میان این دو اصطلاح وجود دارد. شمس‌الدین محمد آملی، مروت را مبنی و اساس فتوت دانسته و فتوت را پایان مروت انگاشته است. از این رو، هر اهل فتوت، صاحب مروت است و نه بالعکس. (صراف، ۱۳۷۰: ۷۱) همین گستردگی و وسعت مفهوم فتوت، سبب شده که «سید عزّی مروی» در فتوت‌نامه خویش، هفتاد و دو شرط برای فتوت برشمرده که یکی از آن شرط‌ها، «مروت» باشد. (افشاری، ۱۳۸۲: ۳۶-۳۸) جالب اینکه بیرونی نیز با هوشیاری، «مروت» را محدود به خانواده و «فتوت» را دربرگیرنده خارج از خانواده تلقی کرده است. (ذکاوتی قراگزلو، ۱۳۹۰: ۴۸۱)
۱۵. مهرداد بهار بر اساس قرآینی چون: وجود نام‌های غیراسلامی، ساخت کاملاً ملوک‌الطوایفی جامعه، شرابخواری همگانی و نبودن مسجد و با تابوت دفن کردن، سابقه کتاب «سمک عیار» را مربوط به دوره پیش از اسلام و احتمالاً اشکانیان دانسته است. (بهار، ۱۳۸۳: ۱۹۴)
۱۶. «بیلی»، میتره را «دوستی» معنی کرده و آن را از ریشه Mai:Mi به معنی «مهربان بودن» دانسته است. (اسماعیل پور، ۱۳۸۷: ۱۲۹)
۱۷. مولانا هم به پیوند ظریف «مهر و عشق» توجه داشته و در بیتی گفته است:
در این خاک، در این خاک، در این مزرعه پاک /// بجز مهر، بجز عشق، دگر تخم نکاریم (مولوی، ۱۳۶۳، ج ۳: ۲۲۴)
۱۸. دیناور، به مؤمن، به ویژه مؤمن به دین مانوی و همچنین «روحانی مانوی» اطلاق می‌شده و دیناوریه، شاخه خاوری مانویان را شکل می‌داده‌اند. در مزبور ۲۲۸ از زبور مانوی، دیناوران، در کنار «گزیدگان» آمده است: «ما همه با هم تو را نیایش می‌کنیم؛ گزیدگان و دیناوران. بر او استغاثه بریم». (آلبری، ۱۳۹۶: ۵۸)
۱۹. ابن بطوطه از «مانستار»‌هایی نام برده که در میان نصارا - همچون خانقاه در میان مسلمانان - رواج داشته و خود تعداد زیادی از این مانستارها را در قسطنطنیه دیده است. (ابن بطوطه، ۱۳۴۸، ج ۱: ۳۹۷) تشابه لفظی مانستارها و «مانستان»‌های مانوی و احتمال اخذ اولی از دومی، قابل تأمل است.

کتابنامه

الف. منابع فارسی

- آلبری، س. آر. سی و اییشر. هوگو (۱۳۹۶). *زیور مانوی*. ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور مطلق. تهران: هیرمند.
- ابن بطوطه، (۱۳۴۸). *سفرنامه*. ترجمه محمدعلی موحد. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- احمد جام، (۱۳۶۸). *انس التائبین*. تصحیح و توضیح: علی فاضل. تهران: توس.
- ارّجانی، فرامرزن خداداد. (۱۳۶۹). *سمک عیار*. با مقدمه و تصحیح: پرویز نائل خانلری. چاپ پنجم، تهران: انتشارات آگاه.
- *ارداویرافنامه*، (۱۳۹۷). ترجمه رحیم عیفی. چاپ چهارم، تهران: توس.
- اسماعیل پور، ابوالقاسم. (۱۳۸۷). *اسطوره، بیان نمادین*. چاپ دوم. تهران: سروش.
- اسماعیل پور، ابوالقاسم. (۱۳۸۱). *اسطوره آفرینش در آیین مانی*. تهران: کاروان.
- اسماعیل پور، ابوالقاسم. (۱۳۹۰). *زیر آسمانه های نور*. تهران: نشر قطره.
- افشار، ایرج. (۱۳۸۳). «فتوت نامه آهنگران». در کتاب آیین جوانمردی. هانری کربن. ترجمه احسان نراقی. تهران: سخن، ۲۰۴-۲۱۰.
- افشاری، مهرا. (۱۳۸۲). *فتوت نامه ها و رسائل خاکساریه*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- افشاری، مهرا. (۱۳۹۴). *فتوت نامه ها و رسائل خاکساریه*. تهران: نشر چشمه.
- افشاری، مهرا و مدائنی، مهدی. (۱۳۸۱). *چهارده رساله در باب فتوت و اصناف*. تهران: نشر چشمه.
- انصاری هروی، عبدالله. (۱۳۶۱). *منازل السائرين*. شرح و تصحیح: روان فرهادی. تهران: مولی.
- *اوستا*، (۱۳۹۴). گزارش و پژوهش: جلیل دوستخواه. چاپ هجدهم. تهران: مروارید.

- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم. (۱۳۸۳). «**عیاران و جنبش‌های اجتماعی**». ماهنامه حافظ. شماره پنجم. تهران: انتشارات دائرةالمعارف ایران شناسی. ۵-۷.
- بایرناس، جان. (۱۳۸۶). **تاریخ جامع ادیان**. ترجمه: علی اصغر حکمت. چاپ هفدهم. تهران: علمی و فرهنگی.
- بروین، ی.د. (۱۳۷۸). **حکیم اقلیم عشق**. ترجمه مهیار علوی مقدم و محمدجواد مهدوی. مشهد: آستان قدس رضوی.
- بهار، مهرداد. (۱۳۸۶). **ادیان آسیایی**. چاپ ششم. تهران: نشر چشمه.
- بهار، مهرداد. (۱۳۸۳). «**سابقه جوانمردی در ایران باستان**». در کتاب آیین جوانمردی. هانری کرین. ترجمه احسان نراقی. تهران: سخن. ۱۹۲-۱۹۵.
- بهار، مهرداد. (۱۳۵۱). «**ورزش باستانی ایران و آیین مهر**». مجله فرهنگ و زندگی. شماره دهم. تهران: دبیرخانه شورای عالی فرهنگ و هنر. ۷-۱۷.
- تفضلی، احمد. (۱۳۸۹). **تاریخ ادبیات پیش از اسلام**. به کوشش ژاله آموزگار. چاپ ششم. تهران: سخن.
- تقی‌زاده، سیدحسن. (۱۳۸۳). **مانی‌شناسی**. به کوشش ایرج افشار. تهران: توس.
- تیشنر، فرانتس. (۱۳۸۳). «**فتوت در کشورهای اسلامی**». در کتاب آیین جوانمردی. هانری کرین. ترجمه احسان نراقی. تهران: سخن. ۱۳۲-۱۴۱.
- جامی، نورالدین عبدالرحمن. (۱۳۷۵). **نفحات الانس**. مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محمود عابدی، چاپ سوم. تهران: اطلاعات.
- حسام‌پور، سعید. (۱۳۸۴). «**نقش عیاری در فرهنگ و تمدن ایرانیان**». مجله مطالعات ایرانی. دانشگاه شهید باهنر کرمان. سال چهارم. شماره هشتم. ۵۳-۸۳.
- خواجه محمد پارسا، (۱۳۸۱). **فصل الخطاب**. تصحیح، مقدمه و تعلیقات: جلیل مسگرزاد. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

- ریاض، محمد. (۱۳۸۲). *فتوت نامه، تاریخ، آیین، آداب و رسوم*. به اهتمام عبدالکریم جریزه‌دار. تهران: اساطیر.
- ریتر، هلموت. (۱۳۷۷). *دریای جان*. ترجمه عباس زریاب خوبی و مهر آفاق بایوردی. چاپ دوم. تهران: انتشارات بین المللی الهدی.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۷). *ارزش میراث صوفیه*. چاپ هشتم. تهران: امیرکبیر.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۵). *از گذشته ادبی ایران*. تهران: انتشارات بین المللی الهدی.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۳). *تاریخ ایران بعد از اسلام*. چاپ هفتم. تهران: امیرکبیر.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۶). *جستجو در تصوف ایران*. چاپ پنجم. تهران: امیرکبیر.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۵۶). *نه شرقی، نه غربی - انسانی*. چاپ دوم. تهران: امیرکبیر.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۵۷). «*تصوف و ایران باستانی*». مجله هنر و مردم. سال شانزدهم. شماره ۱۸۶. ۱۶-۳۰.
- سعدی شیرازی، شیخ مصلح‌الدین. (۱۳۷۳). *بوستان*. تصحیح و توضیح: غلامحسین یوسفی. چاپ چهارم. تهران: خوارزمی.
- سهروردی، شهاب‌الدین یحیی. (۱۳۷۴). *فی حقیقه‌العشق*. تهران: مولی.
- شرو، پرادز اکتور. (۱۳۹۹). *عناصر ایرانی در کیش مانوی*. ترجمه محمد شکری فومشی. تهران: طهوری.
- شفیع کدکنی، محمدرضا. (۱۳۷۲). *تازیانه‌های سلوک*. تهران: آگاه.
- شفیع کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۶). *قلندریه در تاریخ*. تهران: سخن.
- شفیع کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۵). *نوشته بر دریا*. (از میراث عرفانی ابوالحسن خرقانی). تهران: سخن.

- صارمی، سهیلا و اکرم نوری. (۱۳۹۱). «بازتاب آیین مهر در مکتب فتوت». پژوهشنامه نقد ادبی. دوره ۱. شماره ۲. ۱-۲۰.
- صراف، مرتضی. (۱۳۷۰). *رسایل جوانمردان*. چاپ دوم. تهران: انتشارات معین.
- ضیایی، عبدالحمید. (۱۳۹۵). *بودیسم و صوفیسم*. چاپ دوم. تهران: انتشارات هزاره ققنوس.
- عطارنیشابوری، فریدالدین. (۱۳۷۸). *تذکره الاولیاء*. تصحیح، توضیحات و فهرس: محمداستعلامی. چاپ دهم. تهران: زوآر.
- عفیفی، رحیم. (۱۳۷۴). *اساطیر و فرهنگ ایرانی در نوشته‌های پهلوی*. تهران: توس.
- عنصرالمعالی، کیکاوس بن اسکندر. (۱۳۹۵). *قابوس‌نامه*. به اهتمام و تصحیح: غلامحسین یوسفی. چاپ هجدهم. تهران: علمی و فرهنگی.
- عوفی، سدیدالدین محمد. (۱۳۶۳). *جوامع‌الحکایات*. به کوشش جعفر شعار. تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- فرای، ریچارد. (۱۳۵۸). *عصر زرین فرهنگ ایران*. ترجمه مسعود رجب‌نیا. تهران: سروش.
- کامل شیخی، مصطفی. (۱۳۸۳). «فتوت و تشیع». در کتاب آیین جوانمردی. هانری کربن. ترجمه احسان نراقی. تهران: سخن. ۱۸۶-۱۹۱.
- کربن، هانری. (۱۳۸۳). *آیین جوانمردی*. ترجمه احسان نراقی. تهران: سخن.
- کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۸۴). *آب و آینه*. تبریز: انتشارات آیدین.
- گولپینارلی، عبدالباقی: (۱۳۷۹). *فتوت در کشورهای اسلامی و ماخذ آن*. ترجمه هاشم سبحانی. تهران: روزنه.
- محجوب، محمدجعفر. (۱۳۷۱). «*جوانمردی در ایران اسلامی*». انتشارات بنیاد مطالعات ایران. سال یازدهم. شماره ۱. ۷-۱۶.
- محمدی ملایری، محمد. (۱۳۷۹). *تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی*. چاپ دوم. تهران: توس.

- مزدپور، کتایون و همکاران. (۱۳۹۴). *ادیان و مذاهب در ایران باستان*. تهران: سمت.
- معتمدی، منصور و فرزانه باخدا. (۱۳۹۰). «*طرحی برای بررسی خاستگاهها و ریشه های فتوت در ایران*». مطالعات اسلامی: تاریخ و فرهنگ. سال ۴۳. شماره پیاپی: ۴/ ۸۶. ۵۳-۸۲
- معین، محمد. (۱۳۶۸). «*اندروز یا حکمت عملی در ادبیات پهلوی*». در کتاب مجموعه مقالات دکتر معین. به کوشش مهدخت معین. چاپ دوم. تهران: انتشارات معین.
- بهار، محمدتقی. (۱۳۸۳). «*جوانمردی*». در کتاب آیین جوانمردی. هانری کربن. ترجمه احسان نراقی. تهران: سخن. ۱۰۹-۱۲۰.
- مولوی، جلال‌الدین محمد. (۱۳۶۳). *کلیات شمس*. با تصحیحات و حواشی: بدیع‌الزمان فروزانفر. چاپ سوم. تهران: امیرکبیر.
- میرفخرایی، مهشید. (۱۳۸۳). *فرشته روشنی: مانی و آموزه‌های او*. تهران: ققنوس.
- *مینوی خرد*، (۱۳۶۴). ترجمه احمد تفضلی. چاپ دوم. تهران: توس.
- نائل خانلری، پرویز. (۱۳۶۴). *شهر سمک*. تهران: انتشارات آگاه.
- نائل خانلری، پرویز. (۱۳۸۳). «*آیین عیاری*». در کتاب آیین جوانمردی. هانری کربن. ترجمه احسان نراقی. تهران: سخن. ۱۶۹-۱۷۶.
- نفیسی، سعید. (۱۳۴۶). *سرچشمه تصوف در ایران*. تهران: کتابفروشی فروغی.
- یوسفی، غلامحسین. (۱۳۷۵). *دیداری با اهل قلم*. چاپ پنجم. تهران: علمی.
- واعظ کاشفی سبزواری، حسین. (۱۳۵۰). *فتوت‌نامه سلطانی*. به اهتمام محمد جعفر محبوب. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- هالروید، استوارت. (۱۳۹۵). *ادبیات گنوسی*. ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور. تهران: نشر هیرمند.

- هینلز، جان. (۱۳۸۹). *شناخت اساطیر ایران*. ترجمه ژاله آموزگار و احمد تفضلی. چاپ نوزدهم. تهران: نشر چشمه.

ب. منابع عربی

- سلمی، ابو عبدالرحمن. (۱۳۸۸). *مجموعه آثار*. گردآورنده: نصرالله پورجوادی. چاپ دوم. تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.

- سهروردی، شهاب‌الدین یحیی. (۱۳۸۰). *المشاعر و المطارحات*. مندرج در مجموعه مصنفات شیخ اشراق. تصحیح و مقدمه: هانری کربن. چاپ سوم. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

- *علم‌التصوف*، (۱۳۹۱). تصحیح و تحقیق: نصرالله پورجوادی و محمد سوری. تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.

- مسعودی، علی‌ابن حسین. (۱۹۶۴). *مروج‌الذهب و معادن‌الجواهر*. بیروت: نشرات‌الجامعه‌اللبنانه.

References

- Afifi, R. (1995). *Iranian mythology and culture in Pahlavi writings*. Tehran: Tous press. (In Persian)
- Afshar, I. (2004). "Chivalry of Blacksmiths". *the ritual of chivalry*. (H. Corban. Eds., E. Naraghi, trans.). (pp. 204-210) Tehran: Sokhan press. (In Persian)
- Afshari, M. (2003). *Futuwwatnaamehs and the Khaksariyya Treaties*. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies press. (In Persian)
- Afshari, M. (2015). *Futuwwatnaamehs and the Khaksariyya Treaties*. Tehran: Cheshmeh Press. (In Persian)

-
- Afshari, M & Madaini, M. (2002). *The Fourteen treatises a bout Fotowwat (Chivalry) and Tradesmen*. Tehran: Cheshmeh Press. (In Persian)
 - Ahmad Jam, (1989). *Ons al-Taebin*, (A. Fazel, correction.). Tehran: Tous press. (In Persian)
 - Albury, S. R. Si., & Ibsher, H. (2017). *Manichaeen Psalms*. (A. Esmailpour, trans.). Tehran: Hirmand press. (In Persian)
 - Ansari Heravi, A. (1982). *Manazel al-Saerin*. (R. Farhadi, description and correction.). Tehran: Movla press. (In Persian)
 - Arrajani, F. I. Kh. (1990). *Samak-i Ayyar*. (P. Natel Khanlari, introduction and correction, 5th ed.). Tehran: Agah press. (In Persian)
 - *Ardavirafnameh*. (2018). Afifi, R (Trans.). (4th ed). Tehran: Tous press. (In Persian)
 - Attar Neyshabouri, F. (1999). *Tadhkiratu L-Awliya*. (M. Estelami, correction, explanations and indexes, 10th ed.) Tehran: Zavvar press. (In Persian)
 - Avesta, (2015). *J. Doustkhah, Report and research*, 18th ed. Tehran: Morvarid press. (In Persian)
 - Bahar, M. T. (2004). Chivalry. In *the ritual of chivalry*. H. Corban. (E. Naraghi, trans.). Tehran: Sokhan press, 109-120. (In Persian)
 - Bahar, M. (2007). *Historical study of the ancient religions of Asia*, 6th ed. Tehran: Cheshmeh Press. (In Persian)
 - Bahar, M. (2004). "History of chivalry in ancient Iran". *the ritual of chivalry* (H. Corban. Eds., E. Naraghi, trans.). Tehran: Sokhan press:192-195. (In Persian)
 - Bahar, M. (1972). "Ancient Iranian Sports and the Mitraism". *Journal of Culture and Life*. No. (10). Tehran: Secretariat of the Supreme Council of Culture and Art, 7-17. (In Persian)

- Bastani-Parizi, M. (2004). Ayyaran and social movements. *Hafez Monthly*. No. (5). Tehran: Encyclopedia of Iranology Press: 5-7. (In Persian)
- Bayernas, J. (2007). *Comprehensive History of Religions*. (A. Hekmat, trans.). 17th ed. Tehran: Elmi-o Farhangi. (In Persian)
- Brown. Y. D. (1999). *Hakim Iqlim Eshgh*. (M. Alavi Moghaddam and M. J. Mahdavi, trans.). Mashhad: Astan Quds Razavi press. (In Persian)
- Corban, H. (2004). *The ritual of chivalry*. (E. Naraghi, trans.). Tehran: Sokhan press. (In Persian)
- Fry, R. (1979). *The Golden Age of Iranian Culture*. (M. Rajabnia, trans.). Tehran: Soroush. (In Persian)
- Golpinarli, A. (2000). *Chivalry in Islamic countries and its sources*. (H. Sobhani, trans.). Rozaneh. (In Persian)
- Halroyd, S. (2016). *Gnostic Literature*. (A. Esmailpour, trans.). Tehran: Hirmand. (In Persian)
- Hesampour, S. (2005). The Role of Ayyari in Iranian Culture and Civilization. *Journal of Iranian Studies Shahid Bahonar University of Kerman*. Fourth Year. No. (8), 53-83. (In Persian)
- Hinles, J. (2010). *Persian Mythology*. (J. Amoozgar and A. Tafazzoli, trans., 19th ed.). Tehran: Cheshmeh Press. (In Persian)
- Ibn Battute, (1969). *Travels*. (M. Movahhed, trans.). Tehran: book translation and publishing company. (In Persian)
- Ilm al-Tasawwuf (The Science Of Sufism). (2012). Edit by: Pourjavady, N. & Souri, M. Tehran: Iranian Institute Of Philosophy. (In Arabic)
- Ismailpour, A. (2008). *Myth, Symbolic Expression*. Second Edition. Tehran: Soroush press. (In Persian)
- Ismailpour, A. (2002). *The Myth of Creation in the Manichaeon Religion*. Tehran: Caravan press. (In Persian)
- Ismailpour, A. (2011). *Under the Domes of Light*. Tehran: Qatreh press. (In Persian)

-
- Jami, N. A. (1996). *Nafahat al-Ons*. (M. Abedi, Introduction, Correction and Comments.). 3rd ed, Tehran: Ettelaat press. (In Persian)
 - Kamel Sheybi, M. (2004). Chivalry and Shiism. In *the ritual of chivalry*. H. Corban. (E. Naraghi, trans.). Tehran: Sokhan press, 186-191. (In Persian)
 - Khajeh M. P. (2002). *Fasl Al-Khetab*. (J. Mesgarnejad, Correction, Introduction and Comments). Tehran: University Publishing Center. (In Persian)
 - Kazzazi, M. J. (2005). *Water and Mirror*. Tabriz: Aydin Press. (In Persian)
 - Mahjoub, M. J. (1992). Chivalry in Islamic Iran. *Press of the Foundation of Iranian Studies*. Eleventh Year. No. (1), 7-16. (In Persian)
 - Masoudi, A. H. (1964). *Muruj al-zahab and Maadin al-Jawhar*. Beirut: Publications of the Lebanese University. (In Arabic)
 - Mazdapour, K. et al. (2015). *The Religions Of Ancient Iran*. Tehran: Samt press. (In Persian)
 - Mawlavi, J. M. (1984). *Divan- e Shams*. (B. Forouzanfar, corrections and margins, 3rd ed.). Tehran: Amirkabir press. (In Persian)
 - *Minu ye xrad*. (1985). Tafazzoli, A. (Trans.). 2nd ed. Tehran: Tous press. (In Persian)
 - Mirfakhraei, M. (2004). *Angel of Light: Mani and his teachings*. Tehran: Ghoghnoos press. (In Persian)
 - Mohammadi Malayeri, M. (2000). *History and culture of Iran during the transition from the Sassanid era to the Islamic era*. (2nd ed.). Tehran: Tous press. (In Persian)
 - Motamedi, M. & Bakhoda. F. (2011). A plan to study the origins and roots of chivalry in Iran. *Islamic Studies: History and Culture*. year 43. Consecutive issue: 4/86, 53-82. (In Persian)

- Moein, M. (1989). Advice or practical wisdom in Pahlavi literature. In *Dr. Moein's collection of essays*. (M. Moein, 2nd ed.) Tehran: Moein Press. (In Persian)
- Nafisi, S. (1967). *The Origin of Sufism in Iran*. Tehran: Foroughi Bookstore. (In Persian)
- Natel Khanlari, P. (1985). *Samak city*. Tehran: Agah Press. (In Persian)
- Natel Khanlari, P. (2004). Ritual of being an Ayyar. In *the ritual of chivalry*. H. Corban. (E. Naraghi, trans.). Tehran: Sokhan press, 169-176. (In Persian)
- Onsor al-Ma'ali, K. E. (2016). *Qaboosnameh*. (G. Yousofi, edited and corrected, 18th ed.) Tehran: Elmi Farhangi press. (In Persian)
- Owfi, S, M. (1984). *Javame Ol-Hekayat*. (J. Shoar, by). Tehran: Organization of Islamic revolution publication and education. (In Persian)
- Ritter, H. (1998). *The Sea of John*. (A. Zaryab Khoei and M. Baybord, trans., 2nd ed.). Tehran: Al-Huda International Press. (In Persian)
- Riyaz, M. (2003). *Futuwwatnaameh. History. Religion. Customs and Traditions*. (A. Jorbozehdar, by). Tehran: Asatir press. (In Persian)
- Saadi Shirazi, Sh. M. (1994). *Bustan*. (G. Yousofi, correction and explanation.). fourth edition. Tehran: Kharazmi press. (In Persian)
- Sarraf, M. (1991). *Treatises Of gentlemen*, 2nd ed. Tehran: Moin Press. (In Persian)
- Saremi, S. & Nouri. A. (2012). The Reflect of Mehr Creed in Futuwwat School. *Journal of Literary Criticism*. 1(2), 1-20. (In Persian)
- Shafiee Kadkani, M. (1993). *Whips of conduct*. Tehran: Agah press. (In Persian)
- Shafiee Kadkani, M. (2007). *Qalandarieh in History*. Tehran: Sokhan press. (In Persian)

-
- Shafiee Kadkani, M. (2006). *Written on the sea*. (from the mystical heritage of A. Kharaghani). Tehran: Sokhan press. (In Persian)
 - Sherrow, P. O. (2020). *Iranian Elements in Manichaeism*. (M. Shokri Foumeshi, trans.). Tehran: Tahoori press. (In Persian)
 - Solami, A. A. R. (2009). *Collected works On Early Sufism*. (N. Pourjavadi, Collector, 2nd ed.) Tehran: Iranian Institute Of Philosophy. (In Arabic)
 - Suhrawardi, Sh. Y. (2001). *Al-Mashare'a wa al-Mutarahat*, included in the collection of works of Sheikh Ishraq. (H. Corban, correction and introduction, 3rd ed.) Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies press. (In Arabic)
 - Suhrawardi, Sh. Y. (1995). *Fi Haqiqat al- Eshq*. Tehran: Movla press. (In Persian)
 - Tafazzoli, A. (2010). *History of Pre-Islamic Literature*. (J. Amoozgar, by). 6th ed. Tehran: Sokhan press. (In Persian)
 - Taghizadeh, S. H. (2004). *Maniology*. (I. Afshar, by). Tehran: Tous press. (In Persian)
 - Tischner, F. (2004). Chivalry in Islamic countries. In *the ritual of chivalry*. H. Corban. (E. Naraghi, trans.). Tehran: Sokhan press, 132-141. (In Persian)
 - Vaeze Kashafi Sabzevari, H. (1971). *Fotovvatname Soltani*. (M.j. Mahjoub, by). Tehran: Iran Culture Foundation press. (In Persian)
 - Yousofi, G. (1996). *A meeting with the writers*, 5th ed. Tehran: Elmi press. (In Persian)
 - Zarrinkoob, A. (1998). *The Value of Sufi Heritage*, 8th Edition. Tehran: Amirkabir press. (In Persian)
 - Zarrinkoob, A. (1996). *On the Literary History of Iran*. Tehran: Al-Huda International Press. (In Persian)
 - Zarrinkoob, A. (1994). *History of Iran after Islam*. 7th ed. Tehran: Amirkabir press. (In Persian)

-
- Zarrinkoob, A. (1997). Search in Iranian Sufism. Fifth Edition. Tehran: Amirkabir press. (In Persian)
 - Zarrinkoob, A. (1977). Neither East nor West-Human. Second Edition. Tehran: Amirkabir press. (In Persian)
 - Zarrinkoob, A. (1978). Sufism and Ancient Iran. *Journal of Art and People*. Year 16. No. (186), 16-30. (In Persian)
 - Ziaei, A. (2016). *Buddhism and Sufism*, 2nd ed. Tehran: Ghoghnoos Hazara Press. (In Persian)